

DE ERFENIS [10]

SINE CONSENSU RINI SED DE NECESSITATE INTERIORIS

BRIEVEN AAN RINUS VAN HATTUM (2008-2017)

© 2019 G.B.K.M. Leliefeld
(uitsluitend digitale editie)

Dr. M. van Hattum
Fokkerlaan 36
1185 JC Amstelveen

G.Leliefeld
Braakven 10
5258 AJ Berlicum*

Berlicum, 3 november 2008

Geachte heer Van Hattum,

Via Joris van Eijnatten wend ik mij tot u met de volgende vraag: waar staat het geboortehuis van Mr. Willem Bilderdijk, is dat op de Westermarkt 12 of 14 te Amsterdam? Kunt u mij daarover evenmin informeren als hij, dan stel ik het zeer op prijs, indien u mij zou kunnen toelichten, waarom het antwoord op die vraag (Kollewijn noemt in het geheel geen huisnummer) zo moeilijk blijkt te geven. Hoewel het door mij gevraagde in geen verhouding staat tot een mogelijk antwoord van u, heb ik toch gemeend een postzegel (als een miniem voorschot op mijn dankbaarheid) te moeten insluiten.

Hoogachtend,

G. Leliefeld

Berlicum, 30 januari 2009

Geachte heer Van Hattum,

Eerder heb ik van u antwoord gekregen op mijn vraag over Bilderdijks geboortehuis, waarvoor ik u hartelijk dank. Wederom heb ik een aantal vragen, waarop alleen u mij antwoord kunt geven (zie bijlage). Nog afgezien van het aantal vragen, ben ik mij ervan bewust dat ik

* Dit brievenhoofd wordt in het vervolg niet meer vermeld, totdat het in een brief op 3 maart 2014 blijkt te zijn veranderd.

veel van u vraag. Wellicht bent u bereid uw antwoord achter de vragen te noteren, u zou mij daarmee een groot genoegen doen.

In uw schrijven van 5 november 2008 liet u mij over het lidmaatschap van het Bilderdijk-Museum weten: 'Geeft u zich nu als lid op, dan ontvangt u niet alleen een welkomstboekgeschenk, maar over twee weken ook het nieuwste nummer van ons wetenschappelijk tijdschrift.' Ik heb mij inderdaad als lid opgegeven en braaf contributie betaald. Vervolgens heb ik niets meer van het Bilderdijk-Museum vernomen. Ben ik te ongeduldig als ik u aan uw schrijven van 5 november vorig jaar herinner?

Met vriendelijke groet,

G. Liefeld

Berlicum, 10 februari 2009

Geachte heer Van Hattum,

Hartelijk dank voor de beantwoording van mijn brief met vragen over Bilderdijk. U vroeg zich af waar '73' in het raadsel over 'zeven' mee te maken had. Met mijn notitiesysteem om informatie over Bilderdijk vast te leggen: ik had dat in mijn brief van 30 januari weg moeten laten.

Wat het misverstand over namen betreft: mijn vrouw heet A.Spieerings en heeft waarschijnlijk onder de naam A.Liefeld-Spieerings contact met de penningmeester gehad. Mijn naam is Gerard Liefeld, ik ben in mijn maatschappelijk-werkzame leven plaatsvervangend rector van het Regionaal Dag-/Avondcollege 's-Hertogenbosch geweest. Lang geleden ben ik als neerlandicus afgestudeerd bij professor A.L. Sötemann. Mijn doctoraalscriptie ging over het 'legalisme' van Bilderdijk om zijn houding tegenover Napoleon te rechtvaardigen. Mijn belangstelling voor hem is nog steeds zo groot, dat ik die op allerlei manieren tracht uit te diepen. Met het door u aangereikte materiaal, o.a. uw eigen artikel over die arme Elius, was ik dan ook in mijn nopjes. Dank daarvoor! Daarnaast zij hier vermeld, dat ik *Verzamelde verhalen* en *Verzamelde gedichten* heb geschreven, die vorig jaar uitgegeven zijn door Tilia Levis. Nou, daarmee heeft het jongste

lid van het Bilderdijk-Museum zich wel voldoende geïntroduceerd, hoop ik.

Graag tot vrijdag 27 februari.

Met vriendelijke groet,

G. Leliefeld

Berlicum, 1 december 2009

Geachte heer Van Hattum,

Graag wil ik nagaan of er een verband bestaat tussen de opzet van een betoog, zoals door Cicero gemaakt, en een pleitrede van Bilderdijk. Advocatuur en literatuur kunnen wat dat betreft raakvlakken hebben. Nu is het mij gelukt via het Leids Archief de pleitrede van Bilderdijk in de zaak van Mietje Hulshoff te achterhalen. Maar zijn pleitrede ten behoeve van Kaat Mossel valt door mij niet te traceren. Weet u wellicht waar ik die kan vinden? Kollewijn houdt die plek 'angstvallig' geheim.

U heeft mij ooit een artikel van Hendrik de Vries over Bilderdijk in 1956 laten lezen: *Het palet van Bilderdijk. Duizelingwekkend veelzijdig, door hartstochten gefolterd*. Kunt u mij zeggen op welke datum dit artikel in *De Volkskrant* is verschenen?

Ik dank u bij voorbaat en heb de inmiddels gebruikelijke voorzorgsmaatregelen genomen om u tot een antwoord te verleiden.

Met vriendelijke groet,

G. Leliefeld

Berlicum, 8 november 2010

Geachte heer Van Hattum,

Onlangs heb ik met professor Joris van Eijnatten contact gehad over mijn boek in wording dat *Over het leven van een zonderling genie:*

Mr. Willem Bilderdijk zal heten. Ik heb hem de inleiding, mijn opgave van bronnen en een gedeelte over de boerenbedriegers van Bilderdijk laten lezen. Deel 1 zal de periode 1756-1795 omvatten. Inmiddels heb ik zo'n 450 pagina's in eerste aanleg klaar (tot 1787). Om u een idee te geven van de 'toon' van het geheel laat ik u ook een gedeelte over de boerenbedriegers van Bilderdijk lezen. Het zijn slechts een paar pagina's, dus ik hoop niet te veel inbreuk op uw vrije tijd te maken.

Waar het mij nu om gaat, is het volgende: zijn er volgens u nog onbekende documenten over/manuscripten van Bilderdijk die ik gelezen moet hebben om zinnig over de 'in alles singuliere man' te kunnen schrijven? Wat reeds gepubliceerd is, ook het laatste nummer van ons *Mededelingenblad* met o.a. dat zeer interessante artikel van Thomas H. von der Dunk, heb ik al dankbaar tot mij genomen. In het Leids Regionaal Archief heb ik W. Bilderdijk, *Memorie van Defensie voor Maria Aletta Hulshoff* uit het familiearchief (Siegenbeek) van Heukelom, inv.nr. 821 geraadpleegd, in het archief van de Leidse universiteit W. Bilderdijk, vonnis van Jan Herman Muller, LTK 1127 en W. Bilderdijk, *Juridique consideratiën en advys in causa I. Koning, te Bloemendaal*, BPL 1034 III, map I., en in het Rotterdams Gemeentearchief een verzameling van processtukken (verslagen van ondervragingen van o.a. Kaat Mulder en confrontaties van verdachten en getuigen) bekend als *HS 1934*. Ik hoopte in dat laatste archief Bilderdijks pleitrede ten behoeve van Kaat Mossel te vinden, maar dat zat er niet tussen. U heeft mij al eerder een goede tip gegeven; op aanraden van Joris van Eijnatten wend ik mij opnieuw tot u met de vraag of er met name in de periode 1785-1795 nog ergens verborgen schatten liggen die het verdienen ter ere van de man zelf (niet de 'ontdekker') ontgonnen te worden. Mocht u daarover liever willen praten, dan zouden we onze gesprekken in het Bilderdijk-Museum kunnen voortzetten. Dat laat ik graag aan u over. U merkt: ik heb het afgelopen jaar bepaald niet stilgezeten (dat wil zeggen wel in de letterlijke, maar niet in de figuurlijke betekenis van dat woord).

Met vriendelijke groet,

Gerard Leliefeld

Berlicum, 14 maart 2011

Geachte heer Van Hattum,

Engelfriets boek 'De missie van een genie. De spirituele wereld van de orangist Willem Bilderdijk' heb ik vorig jaar aangeschaft en met genoeg gelezen. Er staan opmerkingen in die ik voor mijn eerste deel over het leven van Bilderdijk (tot 1787) heb kunnen gebruiken. Op het personenregister na is dat boek voltooid. Het bevreedde me, dat hij geen duidelijke definitie van 'spiritualiteit' geeft, althans dat is mij vooral bijgebleven. Ik zal controleren of die indruk wel juist is. U kunt binnenkort per post de zending van een recensie verwachten. Ik ben nu volop met deel 2 (tot 1810) bezig; wanneer ik rond 1806 ben aanbeland, zit ik met een groot probleem: dan mis ik Bilderdijks onuitgegeven brieven. Tegen die tijd zal ik graag met u contact opnemen. Voorlopig weet ik mij dankzij uw werkelijk prachtige brievenboeken goed te redden, al vraag ik mij vaak af wanneer Bilderdijk zich een bepaalde mening eigen maakte. Die dateringskwestie is complex, althans zo wordt die door mij ervaren.

Met vriendelijke groet,

Gerard Liefveld

Berlicum, 7 juni 2011

Mon Rinus,

Hartelijk dank voor je felicitatie van 29 mei, waarop ik eerder gereageerd zou hebben, indien mijn vrouw en ik niet op vakantie naar de Ardennen waren geweest. Dank ook voor je bijdrage aan de rubriek 'recente literatuur' in ons Mededelingenblad. Wat je vraag over het recenseren van mijn boek betreft, tja, ik heb geen idee wie je zoiets kunt vragen of 'aandoen'. Misschien Joris van Eijnatten? Al heb ik over zijn driedeling van Bilderdijks ideeënwereld een opmerking gemaakt, die 'augustinisme' en 'theosofie' reduceert tot twee vleugels van één christelijke denkrichting (blz.368-369), toch kan hij als geen ander bevatten wat ik over het geestesleven van Bilderdijk heb ge-

schreven. Zijn oordeel komt er op aan. Hij heeft mij bijvoorbeeld ook op het New Historicism geattendeerd, waarover ik in de inleiding mijn licht(tje) heb laten schijnen. En zo ben ik onwillekeurig in verlichtingstermen over Bilderdijk aan het praten. 't Is net alsof hij me te verstaan geeft, dat ik dat beter niet kan doen.

Er staan nogal wat 'fouten' in mijn boek, die er in een volgende druk beslist uit moeten. Ik heb daar al een verzameling van aangelegd. Om druktechnische redenen kan het wel eens sneller van zo'n druk komen, dan het zich eerder liet aanzien. Hoe dat ook zij, ik werk gestaag en met veel genoeg aan deel 2. Mijn vrouw vraagt nooit, of ik 'opschiet' met mijn werkzaamheden, maar: "Hoe oud heb je hem nu?" Hij is nu 38 jaar en heeft net de arrestatie vernomen van Van de Spiegel, graaf Bentinck van Rhooen en Mr. O. Repelaer (tegen wie het doodvonnis wegens landverraad gevelde is). Dat laatste zit hem erg dwars, omdat correspondentie tussen Repelaer en de gevluchte stadhouder Mr. O. de das om heeft gedaan, maar ook levensgevaarlijk voor Mr. W. zou kunnen zijn. Hij weet kennelijk nog niet, dat het doodvonnis in een gevangenisstraf is omgezet. Dat zal ik hem maar gauw gaan vertellen.

Met vriendelijke groet,

Gerard

Berlicum, 23 juli 2011

Mon Rinus,

Ja, met dat foutenlijstje ben ik flink in de weer, helaas, want er staan te veel ongerechtigheden in mijn boek. Maar ik reageer niet op je brief van 20 juni om mij à la Onze Vriend aan jeremiades te buiten te gaan. Ik wil je graag bedanken voor het artikel van Schönfeld (wiens historische grammatica mij in mijn studententijd aanzienlijk vertrouwer was dan daarna) over de naam van Bilderdijk. Dat artikel kon ik zeer goed gebruiken omdat ik net beschreef, hoe hij de polder Billwerder bij Hamburg aan het opmeten was.

Het tweede boek over hem zal volgens mijn opzet van 1787 tot 1810 lopen, maar ik weet nu al dat het meer pagina's zal bevatten dan het

eerste boek. Dat is een probleem, omdat een boek van de uitgever niet dikker mag worden dan de tanden van een brievenbus lang zijn. Over zoiets zou Bilderdijk zich geweldig hebben kunnen opwinden. Ik doe dat maar niet en werk gestaag door.

Ben ik voorbij het jaar 1800, dan neem ik ruim de tijd om mij (verder) in Valckenaer te verdiepen: naar de onuitgegeven brieven van hem aan Bilderdijk en omgekeerd ben ik zeer nieuwsgierig. Dat ik daar nu nog niet van op de hoogte ben, beschouw ik als mijn grootste verzuim in litteris tot nu toe. Daarom was ik blij toen je me een tijdje geleden toezegde, dat ik die correspondentie (naast die van Da Costa en Capadose) mag inzien. Dat vooruitzicht bezorgt me een rilling van genot. Hoogste tijd om te eindigen.

Hartelijke groet,

Gerard

Berlicum, 8 september 2011

Mon Rinus,

Wat blijft Bilderdijk blijkens de nieuwste aflevering van het Mededeelingenblad van onze Vereniging de gemoederen bezighouden. In het bijzonder trof me de lichtelijk onheuse toon in *Repliek aan Rinus van Hattum*, waarop ik even wil reageren. Hoewel je nog wel refereert aan de Internationale Vrouwendag, hebben Anna de Haas en Dini Helmers niet begrepen, hoe hun pleidooi voor 'historiciteit' in de matrimoniale aangelegenheden van Bilderdijk neerkomt op een vrouwonvriendelijke bejegening van (negentiende-eeuwse) vrouwen in het algemeen en van Vrouwe Bilderdijk in het bijzonder. Zij scharen zich met hun standpunt in de kringen van streng gereformeerden, van wier waardeoordelen zij zich met hun zogenaamd 'wetenschappelijke' correctheid zouden moeten distantiëren. 'Historiciteit' kan toch niet los van maatschappelijke ontwikkelingen worden gezien? Als het antwoord op die vraag ontkennend is (en dus een bevestiging inhoudt van wat in de vraagstelling wordt ontkend), dient men óók rekening te houden met de zich wijzigende huwelijksmoraal. Dat heb jij o.a. gedaan in de Porgy-en-Bess-alinea, die mij uit het hart

gegrepen is. Prachtig ook die overgang van een 'sufgedraaid wijsje' naar de aria van Porgy, van verleden naar heden, met welke tijdsprong jouw nieuwe alinea correspondeert. En dan beginnen beide dames hoogst ondankbaar iets over een anachronisme te mompelen en triomfantelijk te kirren, dat ze niets met 'foei' hebben. Foei!

Hoogtepunt vormde voor mij de schitterende klaagbrief die Bilderdijk aan Siegenbeek schreef over Den Haag, met jouw veelzeggende en uiterst correcte voetnoot 6. Zelfs Lodewijk van Deyssel dient (desnoods postuum) zijn hoed voor zoveel virtuoos verbaal geweld af te nemen. Ik heb er van gesmuld en dank er jou als samensteller van het menu of editeur voor, in de hoop dat onze vereniging zich niet tot een hol van Lodbrog zal ontwikkelen.

Hartelijke groet,

Gerard

Berlicum, 16 december 2011

Mon Rinus,

Zojuist zijn Ans en ik teruggekeerd van een korte vakantie die we in Hildesheim, Braunschweig en Peine hebben doorgebracht. Dan weet jij wel, wat we daar gedaan hebben. Misschien dat ik een paar gemaakte foto's (in Duitsland zijn ze dol op schieten, dus misschien schieten ze daar ook wel een foto in plaats van er een te maken: ik heb me echter niet aan 's lands wijs en oneer aangepast) voor m'n tweede boek over Bilderdijk kan gebruiken. De moeilijkheid ter plaatse was gelegen in de excessieve viering van kerstmis in de vorm van een uitgebreide 'Weihnachtsmarkt', waardoor markante gebouwen als Burg Dankwarderode met de leeuw in Braunschweig aan het oog werden onttrokken. Ik moest nog denken aan jouw inleiding van het derde brievenboek, waarin je Bilderdijk citeert die in het Latijn de inwoners van die stad voor barbaren uitscheldt, welke eigenschap volgens hem alleszins kan verklaren waarom er zo weinig mensen naar die stad trekken: het was er zo druk met Brunswijkse barbaren en vreemdelingen dat ik met mijn wandelstok de ongemakkelijk grote keien bij gebrek aan voldoende zicht moest aftasten. Ik liep er een

tijke als een blinde bij, omdat ik niet kon zien wat ik graag wilde zien, of ik nu omhoog of omlaag keek. Een wandeling van vijf minuten volstond om van de keurig naar landaard onderscheiden braadworsten (men onderscheidt paarse Hessische exemplaren van witte Brandenburgse) onpasselijk te worden, zo indringend is hun geur, en van de Glühweindampen die men onderweg à contre coeur opsnuift, een licht alcoholisch roesje te krijgen. Dat men in zulke omstandigheden niet geheel omvalt, is dan weer te danken aan die dichte menigte. Of in mijn geval: aan Ans. Van één foto stel ik me wel iets voor, -ik moet hem nog in het echt zien-, waarop het ruitersstandbeeld van de hertog van Brunswijk staat. Men kijkt hem op de rug, dus hij staart naar de karakterloze nieuwbouw aan de overkant van het plein. De naden van zijn jaspand lijken op bronzen krammen, die het geheel overeind houden. De hertog zit even schuin naar achteren op zijn paard als Frederik de Grote (was dat bon ton in die tijd of leden beiden aan reuma?), terwijl zijn zoon (bijgenaamd 'de zwarte hertog') naast hem voor de verandering netjes rechtop zit. Achter zijn rug om is het hertogelijk paleis herschapen in één groot Kaufhaus. Daar zijn die Brunswijkers bijzonder trots op, zo is mij uit gesprekken met hen gebleken, en 'Kaufhaus' mag men niet zeggen, dat moet 'Schlossarkaden' zijn. Onder die misleidende naam gaat wel degelijk een 'Kaufhaus' schuil, maar ik vatte hun correctie als een eufemisme op, een indirecte schuldbekentenis van 'barbaren'.

Mijn tweede boek over Bilderdijk zal ook tussen de 550 en 600 pagina's bevatten, maar niet de aangekondigde periode van 1778-1810 beslaan. Ik leg er in januari de laatste hand aan, dan weet ik of het tweede deel in 1799 of in 1800 zal eindigen. Naar alle waarschijnlijkheid zit ik dan op de helft van mijn werkzaamheden, er zullen dus nog twee delen volgen. Tenminste, naar het zich nu laat aanzien.

Wat jouw opmerking over het eerste boek betreft, waarvan een exemplaar ter recensering naar Peter van Zonneveld zou kunnen worden gezonden, weet ik nog niet of ik hem een 'oud' of een 'herzien' exemplaar zal sturen. Ik heb inmiddels een reeks stylistische ongerechtigheden weggewerkt en prinses Louise de juiste van de twee hertogen van Brunswijk als echtgenoot bezorgd. Dus daar denk ik nog even over na. In het nieuwe jaar zal ik graag een afspraak met je maken om je het nieuwe boek te overhandigen. Ik ben vooral razend nieuwsgierig naar brieven van en aan Johan Valckenaer. Hoe hij

en Bilderdijk elkaar weer hebben weten te vinden is mij nu nog een raadsel.

Uit ervaring weet ik, hoe lang het duurt om een Personenregister te maken. Zodra ik dat voor het nieuwe boek af heb, begin ik aan het vervolg. Overigens is mij ter ore gekomen dat Dini Helmers een recensie van het eerste boek heeft ingediend bij de Stichting Jacob Campo Weyerman. Waarschijnlijk zal die in maart verschijnen. 't Moet een kritische recensie zijn, waarvoor mijn uitgeverij is gewaarschuwd. Mijn grootvader zei reeds: 'Al heb je het ook gedaan, je krijgt toch de schuld.' Zolang die niet de erfzonde betreft, valt daar wel mee te leven.

Hartelijke groet,

Gerard

Berlicum, 19 januari 2012

Mon Rinus,

Allereerst wil ik het bestuur van onze vereniging hartelijk danken voor de geste om mij in de gelegenheid te stellen mijn boek over Bilderdijk aan de man te brengen, en wel vóór de pauze op de vergadering van 2 maart aanstaande. 'Onverbiddelijke non-sellers' moeten het juist van zo'n gelegenheid hebben, maar dat geldt niet voor mij. Mijn vrouw en ik vertoeven op een Veluws landgoed, waardoor wij lijfelijk noch in boekvorm op de vergadering aanwezig zullen zijn. Dat spijt mij zeer, want ik had graag de hand van onze voorzitter en secretaris willen drukken. Zo had ik met Joris van Eijnatten het gesprek over Van Goens willen voortzetten. Als het mij qua gezondheid gegeven is, zou ik bij hem willen promoveren op (on)uitgegeven manuscripten van de 'philosophe sans fard'. Maar eerst moet mijn Bilderdijkproject af en dat is ook na het binnenkort te verschijnen vervolg op deel 1 geen sinecure. Waarschijnlijk ben ik met deel 3 niet over Bilderdijk uitgeschreven, dat moet nog blijken. Voor volgend jaar, in maart 2013, zou ik in het kort iets over mijn visie op Bilderdijk kunnen zeggen zonder de verkoop van mijn boeken over hem te willen stimuleren.

Vervolgens wil ik jou in het bijzonder bedanken voor je vorige brief, waarin je over Brunswijk uitweidt: er staat een bekentenis in die mij luidkeels heeft doen schateren en dat gebeurt me te zelden. Met de herziene druk van deel 1 (1756-1787) en de redactie van deel 2 (1788-1798) denk ik nog een dag of tien bezig te zijn. Daarna begin ik aan deel 3, maar zodra deel 2 van de drukker komt, neem ik contact met jou op: dan krijg jij het eerste exemplaar daarvan en maak ik een afspraak met jou niet alleen om je dat te overhandigen, maar ook om van gedachten te wisselen over 'de' mij ontbrekende correspondenties.

Hartelijke groet,

Gerard

Berlicum, 12 maart 2012

Mon Rinus,

Hartelijk dank voor de toezending van *Het dichterlijk tafereel der stad Leyden*, waarvan ik na een vluchtige eerste kennismaking denk te zullen smullen. Een girale vertolking van mijn dank (natuurlijk in geen verhouding staand tot het gebodene) volgt.

Pas vorige week kreeg ik van de drukkerij een proefexemplaar van mijn tweede boek over Bilderdijk in handen. Binnenkort zal hetzelfde geschieden met de tweede en herziene druk van mijn eerste boek, zodat ik verwacht je die beide in de week van 9 april te kunnen overhandigen. Zou je me kunnen laten weten, wanneer het jou schikt om die in ontvangst te nemen? Bij die gelegenheid kun je mij tevens inwijden in de correspondenties van Bilderdijk met Valckenaer en anderen die nu nog voor mij een gesloten boek zijn. Niets biedt een treuriger aanblik, althans voor een neerlandicus, dan een gesloten boek. Wanneer dat Bilderdijk betreft, zal de vreugde over de opening daarvan des te groter zijn.

Rond 1 januari van dit jaar was ik al klaar met het schrijven van deel 2, maar het personenregister en de redactie van de tekst kostten mij meer tijd dan gedacht. Nu ben ik met het laatste deel begonnen: het geheel mag niet meer dan drie delen bevatten, waartoe ik mij beper-

kingen zal moeten opleggen. Tussendoor werk ik aan een almaar uitdijend essay (over 'beperkingen' gesproken) over Bilderdijk en de Verlichting. Mogelijk ga ik voor de universiteit van Leiden daarover een lezing geven, maar afgezien daarvan: als ik deel 3 om wat voor reden dan ook niet af zou krijgen, heb ik het inhoudelijk belangrijkste over Bilderdijk gezegd. Zijn stijl waardeer ik overigens het allermeeest, zij het niet kritiekloos, zoals jij in *Ten geleide* ook te kennen geeft.

Op de Veluwe hebben Ans en ik genoten van de rust op het landgoed Avegoor, dicht bij De Steeg. In de Tweede Wereldoorlog werden daar SS'ers opgeleid, maar wij gebruikten Avegoor voornamelijk als uitvalsbasis (wat ineens martialer klinkt dan ik het bedoel) voor tochten naar kasteel Rozendaal en het daarbij gelegen kerkhof, waar ik blindelings de weg naar de graven van De Génestet en Bernard ter Haar kan vinden. Die breng ik dan een bezoek, omdat ze lang geleden mijn smaak voor poëzie beïnvloed hebben. Bilderdijk vond de omgeving van paleis Soestdijk al te 'Gelders', wat voor hem een negatieve kwalificatie inhield, maar ik ervaar de hoogte- en laagte verschillen rondom kasteel Rozendaal als pure schoonheid. De nabijgelegen Posbank heeft een paviljoen, waar men zijn auto kan parkeren en genieten van schitterende vergezichten. Vandaaruit kan men wandelen in de 'Onzalige bossen' die op mij nu juist de tegenovergestelde indruk van hun naam maken.

Om op temperatuur te blijven vertrekken we volgende week naar Zuid-Spanje, onder Malaga. Wandelend op de boulevard van Benalmadena, een oude bekende van ons, zal ik zeker aan onze wederzijdse vriend denken. Ik neem altijd genoeg materiaal mee om, waar ik ook ben, verder te kunnen werken aan mijn 'kroniek'. Maar eerst moet dat essay af.

Hartelijke groet,

Gerard

Berlicum, 3 mei 2012

Mon Rinus,

Wat heb ik genoten van Bilderdijks brieven uit jouw verzameling 1806-1810. Hoe hoog ik jouw annotaties waardeer, kan blijken uit het diep gevoelde gemis in bijvoorbeeld een brief van Th. van Kooten, d.d. 20 november 1810, aan Bilderdijk. Er staat deze passage in: '<t Is *eau tiède* als de frⁿ zeggen, en, op zijn es (...)>' Onze wederzijdse vriend gaat daarin als een Lodewijk van Deyssel tekeer tegen de 'mediokere' stijl van een dichter, wiens verzen hem via Van Kooten onder ogen zijn gekomen. Hij doet dat in prachtig proza, of 'proze', zoals hijzelf zou zeggen. Weet jij misschien om welke dichter en om welke verzen het gaat? Het zal toch Wiselius niet zijn? Ik snap niets van dat 'op zijn es'. Kan daar Siegenbeek mee bedoeld zijn? Dit is maar een klein voorbeeld van mijn gemis aan voldoende inzicht in de bedoelingen van Bilderdijk, die mij dankzij jouw annotatie in de brieven uit de periode vóór 1806 aanzienlijk duidelijker zijn. In wat voor betrekking stond Bilderdijk tot 'François'? Was dat een soort Turnbull de Mikker in zijn Haagse tijd onder koning Lodewijk? Julius maakt ook melding van hem, dus hij kwam kennelijk bij Bilderdijk over de vloer. Ik zou je dankbaar zijn, als je mij iets over deze figuur zou kunnen vertellen.

Zodra ik *Bilderdijk en de Verlichting* af heb, zal ik je uitgebreid mijn correctie van het meervoud 'brievenboeken' (zoals ten onrechte in deel 2 van mijn 'kroniek' door mij verwoord) voorleggen: pas wanneer jij je daarin kunt vinden, zal die de eindversie van de betreffende voetnoot worden.

Van de vijf floppy's heb ik er drie kunnen 'lezen', die van 1807 (A en B) en 1808 (A en B) helaas niet. De inhoud daarvan staat op ongeformatteerde floppy's: voordat je een bestand in Word Perfect op een floppy zet, moet zo'n ding geformatteerd worden. Laat je dat na, dan kan een ander de inhoud ervan niet 'openen'. Je snapt, dat ik héél graag de floppy's van 1807 en 1808 zou willen kunnen openen. Met mijn apparaat, een zogenaamde 'II FReeCOM floppy disk drive', kan een geformatteerde floppy-disk met bestanden in Word Perfect moeiteloos worden geopend in Word onder Windows. Met de selectie-, kopieer- en plakkenknop van 'Bewerken' kan ik razendsnel teksten (oorspronkelijk in Word Perfect geschreven) digitaal archiveren en in een ander bestand plaatsen. Ik beschrijf dit proces wat omstan-

dig, omdat jij tijdens ons laatste gesprek opperde er iets voor te voelen om al jouw bestanden in Word Perfect over te hevelen naar Word onder Windows. Met het allergrootste genoegen zal ik op jouw verzoek een demonstratie geven van wat met dit apparaat mogelijk is. Of als je dat liever hebt: ik zet al jouw bestanden in Word onder Windows over. Denk niet dat ik een deskundige ben op dit gebied, want dat is geenszins het geval. Maar als digitale oen begrijp ik, hoe lang de weg is van een met een potlood afgeschreven brief van Bilderdijk naar een heus boek. Ik hoor wel van je, of ik iets voor je kan terugdoen.

Hartelijke groet (of 'tuissimus', zoals Bilderdijk eens schreef, toen hij zelf versteld van deze superlativus in een brief aan hem stond),

Gerard

Berlicum, 21 mei 2012

Mon Rinus,

Zéér hartelijk dank voor de zending brieven uit 1807 en 1808: ik heb die gemakkelijk kunnen opslaan, maar tot nu toe slechts oppervlakkig bekeken. Ik hoor onze wederzijdse vriend praten op een vertrouwde toon, terwijl toch veel van wat hij zegt nieuw voor mij is. De passage over Helmers, waarop jij me bij voorbaat attendeerde, typeert hem ten voeten uit (met 'hem' bedoel ik overigens niet Helmers): eerlijk en hoogmoedig, want eens heeft hij zich ook 'willen enthousiasmeren' voor het ware en schone, zoals die 'grove metselknaap' dat blijkbaar in zijn vers op Apollo heeft gedaan. Nog deze week begin ik aan het verzamelen van het 'bruikbare' materiaal. Ik heb daar even mee gewacht, omdat ik met 'Bilderdijk en de Verlichting' een eind op streek wilde zijn. Als het me om gezondheidsredenen niet zou lukken om deel 3 af te maken, heb ik in elk geval wat Bilderdijks gedachtegoed betreft het m.i. belangrijkste op papier gezet. Herwaardering van 'oude' literatuur verlengt het leven van auteurs die men anders misschien vergeten zou zijn. Ongetwijfeld is die herwaardering binnen de kortste keren ook weer aan een herwaardering toe, maar zonder korrels zand zou er geen Sahara zijn.

Dat Brunswijks lexicon bij De Slegte hoef ik niet persoonlijk te bezitten, maar ik waardeer je suggestie in dezen. Jouw citaat uit een brief van Jeronimo de Vries uit 1824, niet voorkomend in deel 2 van de *Brieven* van Messchert, doet mij vermoeden dat je nog meer van die prachtschijven hebt dan ik reeds van je heb mogen ontvangen. Tot 1810 kan ik nu voort, maar voor de periode daarna kom ik nog eens bij je 'buurten'. Ga ik met deel 3 aan de slag, dan wordt het steeds lastiger voor mij om niet in herhalingen te vallen. Voortdurend zal ik de vraag moeten stellen: wat heb ik al eerder wel of niet beschreven? Zo heb ik in mijn tussenboek Capadose beschreven, wat ik in deel 3 ook zal moeten doen. Wat een naargeestig personage is dat! Ik heb sterk de indruk dat Bilderdijk in 1823 veel van zijn aantrekkelijkheid heeft verloren door zich al te nadrukkelijk in te laten met de 'kwekeling' en de 'discipel' (zoals ik Da Costa en Capadose respectievelijk heb aangeduid ter onderscheiding van de 'leerling' Groen van Prinsterer).

Zo denigrerend als Bilderdijk over Helmers spreekt, doet hij dat ook over Wiselius. Voor 'Deidamia' heeft hij bijvoorbeeld geen goed woord over. Wat zag hij toch in Wiselius, die hij nadrukkelijk zijn 'vriend' noemt? Ik weet dat hij wilde proberen om Wiselius' ziel te redden, maar wat had Wiselius behalve zijn patricische naam op Helmers voor? {Is Dini Helmers een vrouwelijke nazaat (zou dit een oxymoron kunnen zijn?) van Jan Frederik? Ik heb haar in deel 2 niet zachtzinnig aangepakt, wat haar kritiek op mij wellicht zal beïnvloeden. Nu ja, ik schrijf eigenlijk alleen voor Bilderdijk.} Zo blijf ik mij over die geweldenaar verbazen.

Om al te innige verstrengelingen als in 'vale et me amare perge' te voorkomen en zodoende niemand over aanhef en besluit van deze brief te doen blozen, volsta ik met een niet minder welgemeende

Hartelijke groet,

Gerard

Berlicum, 28 juni 2012

Mon Rinus,

Hoewel ik de recensie van Dini Helmers nog niet gelezen heb, voel ik mij na jouw hartelijke brief van 24 juni j.l. verplicht snel te reageren. De uitgeefster van 'Mededelingen Weyerman' heeft beloofd die recensie naar mij toe te sturen, dus ik wacht rustig af. Hoe ze op de 'litigieuze passages' in deel 2 zal reageren, moet nog blijken: doet ze dat samen met het haasje, dan ben ik om te beginnen dat laatste alvast niet. Ik doel hier mede op de gezamenlijke reactie van het verschrikkelijke duo in ons Mededelingenblad op jouw artikel over de manier waarop Bilderdijs tweede vrouw moet worden aangeduid, als 'vrouw' of als 'levensgezellin'. Ik citeer uit mijn hoofd, dus ik kan er een letter naast zitten. Kijk, daar was ik nou verontwaardigd over, net als over het gekunstelde onderscheid dat zij maakten tussen kinderen uit een wettig huwelijk en een wilde echt. Ware ik dertig jaar jonger geweest, dan zou ik mij wellicht zorgen maken over de maatschappelijke gevolgen van een aanval op mijn persoon of werk. Nu kan mij dat werkelijk niets schelen, zolang Bilderdijk er tenminste niet nodeloos bekaaid vanaf komt. (Kleine tussenbekentenis, waarvan je, naar ik hoop, mij de schandelijke implicatie zult vergeven: de betekenis van 'litigieus' heb ik in een woordenboek moeten opzoeken.)

Ja, Peter van Zonneveld heeft een andere doelgroep als lezers van zijn werk dan ik, -in mijn geval kan men niet eens van lezers spreken-, maar voor mensen die zich in het onderwerp 'Bilderdijk' willen inlezen, kan hij toch een nuttige rol vervullen. Zoals hij met Rick Honings over Leiden schrijft, bedient hij een lokale markt. Bezwaren die ik koester tegen een streekroman en folklore dienen zich in werk van dat kaliber aan, maar in een ontwikkelingsfase kan men er zeer van genieten. De 'Sleutelstad' doet zo bezien niet voor de 'Grachtengordel' onder. Tot het meer serieuze werk behoort inderdaad een vraag die jij stelt: Hoe slaagt Bilderdijk er als dichter technisch in iets onvergetelijks te maken? Hoe gaat hij met rijm, beeldspraak en metrum om? Dat zijn moeilijk te beantwoorden vragen, omdat er magie in het spel kan zijn. In deel 1 beschrijf ik hoe hij met drie of vier varianten in *De Geuzen* omsprong: het metrum en het rijm *scheen* hij belangrijker dan de betekenis te vinden. Liever parafraseerde hij 'abracadabra' in een door hem gewenste cadans dan dat hij met een hem qua bete-

kenis niet bevallende regel genoeg nam. In eerste aanleg liet hij de woorden dansen op een bepaalde maat en welden er dankzij zijn maatgevoel rijmwoorden in hem op die de loop van een gedicht inhoudelijk bepaalden, maar uit zijn 'abracadabra'-parafrase blijkt dat het hem uiteindelijk om de betekenis ging. Dat zijn gedichten soms iets Sinterklazerigs hebben, komt volgens mij door het voor lief nemen van de schijn: die promoveerde hij ten koste van de inhoud tot een verbale werkelijkheid. Over zijn prosodisch raffinement heb ik het dan nog niet eens gehad! Ja, toch wel: in deel 1 als hij langs het Amsterdamse spinhuis loopt en een regel van Hooft leest. Zijn techniek is in elk geval een deelstudie waard.

Je plaatst me voor een dilemma, wanneer je me met een wijsheid van jouw vrouw confronteert: ik schrijf voor Bilderdijk, omdat hij m.i. niet genoeg waardering geniet (met alle kritiek die men ook op hem kan hebben) en 'sibi et Musis' als ik mij een ideale lezer tracht voor te stellen. Is dat niet een diplomatiek antwoord op de vraag voor wie ik schrijf? Wat mijn gezondheid betreft, die laat inderdaad te wensen over, maar ik ben een opgewekte hypochonder en vraag me alleen wegens mijn leeftijd wel eens af, of ik een boek waaraan ik begonnen ben, zal kunnen afmaken. Zoals een niet-christen zich in voorkomende gevallen de uitdrukking 'Deo volente' permitteert, als hij op tijd ergens aanwezig wil zijn en vreest dat het verkeer of het weer hem tegenzit, permitteer ik mij enig voorbehoud ten aanzien van mijn gezondheid wanneer ik aan deel 3 denk. Daaraan ga ik beginnen, wanneer ik 'Bilderdijk en de verlichting' af heb. Dat 'tussenboek' gaat óók in op de maatschappelijke relevantie van Bilderdijks werk; ik zou het jammer hebben gevonden als ik daar om gezondheidsredenen niet aan toegekomen zou zijn. Dacht ik aanvankelijk in 50 tot 75 bladzijdes mijn zegje daarover te kunnen doen, inmiddels denk ik er zo'n 200 voor nodig te hebben. Ik ben dus allesbehalve een meester, want die toont zich 'in der Beschränkung'.

Lees ik straks de recensie in kwestie (die van Dr. Van Bommel in *Biblion* was overigens gunstig), dan word ik niet boos of anderszins negatief gestemd, maar ben ik jou extra dankbaar voor het vele werk aan de mappen-Margadant verricht en voor jouw toestemming om de getypte versie ervan in te zien. In september hoop ik met het 'tussenboek' klaar te zijn, dan neem ik graag weer contact met je op. In één van de voetnoten staat een rechtzetting van mijn opmerking over jouw brievenboeken, waarmee ik Jan Bosch onrecht deed. Als je

het niet eens bent met de verwoording van het een en ander, pas ik die uiteraard aan. Gehoorzaam noch ootmoedig teken ik met een hartelijke groet, dat wel, ook bestemd voor jouw vrouw,

Gerard

Berlicum, 31 juli 2012

Mon Rinus,

Dank voor de toezending van twee recensies: die van Dini Helmers over deel 2 van *Over het leven van een zonderling genie* en van Rick Honings over deel 1. Jouw opmerking over 'eerste' en 'tweede vrouw' van Dini Helmers in haar recensie van deel 1 in het *Mededelingenblad JCW* was mij ook al opgevallen. Zo moeilijk is het dus aan je eigen 'principes' vast te houden. Dat het mij vooral gaat om een herwaardering van Bilderdijk dringt moeilijk tot hen door, maar dat neem ik hen (verdrietig noch boos) in het geheel niet kwalijk. Dini Helmers heeft in die zin een 'waardige' recensie van deel 2 geschreven, dat zij mijn aanval op haar 'levensgezellin' (met wie ik geenszins Anna de Haas bedoel) voor kennisgeving heeft aangenomen. Ach, van haar vorige recensie heb ik vooral onthouden, dat ze mijn stijl bilderdijkiaans vond, of dat ik me als Bilderdijk 'afficheerde'. Dat zijn niet de slechtst denkbare complimenten om in ontvangst te nemen, reden waarom ik dat wellicht ook verkeerd onthouden heb. In de recensie van Rick Honings grossier ik tot mijn grote droefenis in huis-, tuin- en keukenwijsheden. Hij geeft daarvan een voorbeeld om het zogenaamd door mij beoogde verband tussen 'leven' en 'werken' aan te tonen, maar ik bedoelde dat helemaal niet in die zin: ik gebruikte het beeld van een specialist en een huisarts om het verschil tussen respectievelijk een vakdeskundige en een biograaf te verduidelijken, waarbij het menselijk lichaam tijdelijk voor het leven van de gebio-grafeerde moest doorgaan. Nu, ik heb mij in mijn lot te schikken.

Intussen werk ik gestaag aan 'Bilderdijk en de Verlichting' in keurige paragraafjes dit keer, maar niet met een overzichtelijke samenvatting op de gepaste plaats. Ik tracht herhaling te voorkomen, wat me tot nu toe na veel zoek lukt. Het nadeel van al die paragraafjes is wel, dat verbanden over de grenzen daarvan verloren dreigen te gaan.

Stel je in een paragraaf een vraag, dan heeft de lezer recht op een (volledig) antwoord ter plaatse. In mijn 'kroniek' kon ik zonder paragraafjes zelf de gelegenheid bepalen om een eerder gestelde vraag (gedeeltelijk) te beantwoorden. Van de puzzel die nu voor me ligt, probeer ik een mozaïek te maken in plaats van een caleidoscopisch plaatje. Hoe dat ook zij, genoeg over het p-woord vandaag. Ik werk met plezier aan dit 'tussenboek' en hoop het nog steeds tegen eind augustus te kunnen voltooien. Het wordt wel langer dan ik had gedacht. Als ik dat nou in september redigeer, zou ik het jou daarna kunnen toesturen met de vraag er de vijf ergste fouten uit te halen. Je bent zo op dreef met Rick Honings, dat ik je dat misschien wel durf te vragen.

Twee recensies van Dr. H. van Bommel in *Biblion* (goed voor een bestelling van tientallen boeken door bibliotheken in Nederland) vergezellen mijn briefje, dat nat van tranen (dus niet gortdroog) op jouw bureau zal arriveren. Alleen de goetheaanse mijnwerkersgroet houdt me, te midden van al het recensieled, nog op de been.

Hartelijke groet,

Gerard

Berlicum, 2 oktober 2012

Mon Rinus,

Ans en ik zijn net terug van een korte vakantie in Madrid en omgeving, waar we o.a. een rouwende mensenmassa op straat hebben gezien voor het appartement van Santiago Carrillo: hij wordt in Spanje als een soort vadertje Drees beschouwd, omdat hij de 'transición' (de overgangperiode na Franco) soepel heeft doen verlopen. Hij is bijna honderd jaar geworden, wat tal van snikkende kameraden kennelijk niet oud genoeg vonden. Maar laat ik hierover niet uitweiden en alleen mijn verbazing uitspreken over de sacristie van de kathedraal in Toledo. Als je die betreedt, zie je op iets minder dan ooghoogte portretten van El Greco en Titiaan hangen, dat wil zeggen om een hoekje achter de deur: daar hing ook het portret van een pauselijke gluipeerd, nota bene luisterend naar de naam van 'Innocentius IX',

het kan ook 'Paulus III' geweest zijn, die mij onmiddellijk in de smiezen had. Dat was wel even schrikken, ja, maar toen ik mij herinnerde hoe Bilderdijk er, in strijd met de waarheid, door Kinker van werd beschuldigd erelid van de militia papae te zijn, trotseerde ik de bliken van deze paus met het uiterlijk van een vrome hyena. Voor alle zekerheid: dat uiterlijk dicht ik mijzelf niet toe, maar geeft de indruk weer die ik van zijn pauselijke tronie kreeg. Ik beschrijf dat misschien een beetje omslachtig, maar er vond achter de deur van die sacristie wel degelijk een confrontatie tussen hem en mij plaats, die eigenlijk nog steeds voortduurt en geen duidelijke winnaar heeft opgeleverd. Ik heb dat één keer eerder meegemaakt, toen ik in Palermo de kelders van een capucijnerklooster bezocht, waar honderden doden staande in hun nissen zijn 'begraven'. Goed in het pak zittende burgers uit die stad, met een ijzeren kettinkje om hun hals (wat ter plekke een hoogst onnatuurlijk knikje veroorzaakt) kijken daar op hun luidruchtige bezoekers neer en, zo gemakkelijk als ik dat noteer, was het ook. Althans één van hen keek nadrukkelijk terug, toen ik zijn achttiende-eeuwse uitmonstering aandachtig in mij wilde opnemen. De kelders van dat klooster heb ik bij die gelegenheid voortijdig moeten verlaten, terwijl Ans vastberadener dan ooit de toeristische rondleiding vervolgde, alsof er niets gebeurd was. Een zekere mystieke inslag is mij niet vreemd, wat mij dichterbij Bilderdijk brengt die in de gids van het capucijnerklooster waarschijnlijk een geleidegeest zou hebben ontwaard.

Deze omhaal van woorden dient om je te verduidelijken, dat ik mijn tussenboek over 'Bilderdijk en de Verlichting' af heb. Het Personenregister kostte me nog de meeste moeite van het schrijven, maar ook dat is na een laatst uitgevoerde controle klaar. Binnenkort ontvang je een 'proefexemplaar' van de drukkerij uit Ridderkerk. Daar kun je in strepen en veranderen wat je maar zou willen. Laat je dus door de definitieve schijn van het boek niet weerhouden er correcties in aan te brengen. Ik wilde je graag een zo net mogelijk exemplaar toesturen, Bilderdijks gebrom over een gedicht in kladvorm van zijn jonge vriend Gerrit Outhuys indachtig. Speciaal vraag ik je aandacht voor voetnoot 49 op blz.52, waarin ik professor Bosch alsnog de eer tracht te geven die hem vanaf het begin had moeten toekomen. Misschien dat we over jouw bevindingen in het Bilderdijk-Museum t.z.t. van gedachten kunnen wisselen? Hoewel ik een toelichting op de historische context op zichzelf al lonend en 'nuttig' genoeg vind, kon ik het

niet laten een paar lijnen vanuit het begin van de negentiende naar de eenentwintigste eeuw door te trekken. Principieel valt daar het nodige op af te dingen, ik weet het, tegelijkertijd denk ik in een 'beschouwing' voldoende ruimte te hebben om zoiets te doen. Hoe dat ook zij, hierna kan ik me wijden aan het laatste deel van mijn trilogie over Bilderdijk. Het tussenboek geeft tamelijk ongeremd mijn eigen kijk op Bilderdijk en de samenleving weer, waarvan ik minder blijkwens te geven als chroniqueur van zijn leven. Mijn vierde 'onverbidelijke non-seller', zoals jij het genre in kwestie pleegt te noemen, hoop ik in 2014 te voltooiën. We zullen zien.

Hartelijke groet,

Gerard

Berlicum, 4 november 2012

Mon Rinus,

Na het wat abrupte afscheid in De Roode Bioscoop realiseerde ik me dat ik je niet genoeg heb bedankt voor jouw redacteurswerkzaamheden, dus bij dezen: Rinus, zeer hartelijk dank! Ik ben een eenzaam zwoegertje, dat zich graag uit de 'böse Welt' terugtrekt, maar zich van zijn monomane trekjes wel bewust is. Daarin schuilt deels een moeilijkheid bij de verwerking van jouw kanttekeningen. Ik heb die niet alle overgenomen en geef daar in het hierna volgende zoveel mogelijk rekenschap van. Mijn 'tussenboek' moet vóór 15 november in de handel zijn, wat nader overleg tussen ons over zekere eindnoten lastig maakt. Er schijnen al bestellingen voor dat boek te zijn, terwijl het nog niet eens is verschenen. Voor een 'onverbidelijke non-seller', zoals jij het genre waarin we ons bewegen pleegt aan te duiden, is dat een ongekend fenomeen.

Schrijf het aan mijn (proustiaanse) wereldvreemdheid toe, dat ik mijn tussenzinnen niet ga verkorten: een gebouw van vijf verdiepingen kun je niet straffeloos tot drie of minder reduceren. Ik heb in mijn boeken altijd te lange zinnen geschreven, dat is een beetje mijn stijl. Zou ik me aanpassen aan het thans wenselijke, dan zouden er in 'mijn' straat in plaats van een paar huizen van vijf verdiepingen in-

eens alleen maar bungalows staan. Misschien klopt deze vergelijking van geen kanten, maar ik vertrouw erop dat je mij wel zult hebben begrepen. Ook het systeem waarvan ik me bedien, de afwijkende interpunctie, kan ik niet straffeloos veranderen zonder met terugwerkend kracht andere boeken in dit opzicht te verloochenen. Vestdijk schrijft afgezien van spaties zo tussenzinnen: ...-,...,... Ik benadruk het karakter van een tussenzin als volgt: ..., -..., ... Of het bevalt of niet, er is in elk geval wel over nagedacht.

Wat ik in weerwil van een kleine trendbreuk heb overgenomen, betreft jouw wijzigingen in het systeem van het Personenregister, ook waar het een omkering van het door mij gevolgde systeem van pseudoniem en echte naam betreft (bijvoorbeeld: Arouet verwijst naar Voltaire in plaats van omgekeerd). Andere wijzigingen heb ik graag overgenomen, zoals 'vreemd'ling' in plaats van 'vreemdeling' (wat ook tot wijzigingen op de cover en in de epiloog leidde) en met betrekking tot de arme schoolkinderen die, in gebogen houding op hun bankend zittend, na de Leidse buskruitramp werden uitgegraven. In *DW* deel 6 staat onder *Het buitenleven* 1802 vermeld, dat jaartal heb ik in het 'tussenboek' daarom maar laten staan en niet in 1803 veranderd. Waarschijnlijk ken jij een uitgave uit 1803, wat tot een principiële kwestie kan leiden: vermeld je het jaartal van ontstaan bij een gedicht (mijn gewoonte) of het jaartal van publicatie? Is dat gedicht afzonderlijk gepubliceerd, dan ga ik (naar ik vrees) willekeurig te werk: de ene keer gebruik ik voor Bilderdijks vrije navolging van Pope's essay het jaartal 1804, de andere 1808. Dat is afhankelijk van de intentie waarmee ik het gebruik, als 'chroniqueur' om aan te geven wanneer B eraan werkte, of als essayist om aan te geven wanneer het is verschenen. Dat ik het jaartal 1802 achter *Het buitenleven* heb laten staan, kan dus wijzen op een zekere verwarring tussen die twee. Wat de spelling van Le Franc of Francq van Berkhey betreft, ik ben beide varianten tegengekomen en omdat ik eerder die eindigend op 'c' heb gebezigd (ook door hemzelf en in de Duitse variant van Wikipedia gebruikt), heb ik voor deze variant gekozen. Vóór de vermelding van eindnoten in deel 3 zal ik jou een tekst ter goedkeuring voorleggen, die handelt over de eindverantwoordelijkheid voor de annotatie in het brievenboek van Bosch c.s. (onder wie jezelf). Ik hoop, dat ik in de voorlopige rechtzetting daarvan geslaagd ben, maar er kunnen door mij niet geheel en al voorziene gevoeligheden een rol blijven spelen. Ik kon het niet nalaten jou te complimenteren

op blz.60 van het 'tussenboek', door 'ongelofelijke precisie' te veranderen in 'gebruikelijke precisie'. Zo'n afgezwakt compliment moet je je dan maar laten welgevallen, want voor mezelf blijf ik 'ongelofelijke' lezen. Op blz.61 heb ik je uit de tekst met naam en toenaam verwijderd, precies zoals je wilde.

Zeer belangrijk en waardevol is de aandacht die je aan de structuur van het 'tussenboek' hebt gegeven. De door jou gesuggereerde en voorgestelde indeling in hoofdstukken heeft zeker goede kanten. Met name geldt dit voor jouw idee om na 2.2. of 2.3 een nieuw hoofdstuk te beginnen. Wat daarvoor pleit is dat 'contraremonstrantse razernij uit de jaren twintig' eerder bij Da Costa's *Bezwaren tegen de geest der eeuw* lijkt te horen dan bij de Leidse buskruitramp. Waarom heb ik dan toch mijn indeling van de hoofdstukken gehandhaafd? In hoofdstuk 2 wordt de Leidse buskruitramp en de duiding daarvan in de loop der tijd weergegeven. Onder koning Lodewijk had B er een andere mening over dan onder koning Willem I. In 1824 hield hij er blijkens *Aan Leyden, op den twaalfde Loumaand* een 'contraremonstrantse' visie op de ramp uit 1807 op na. Daarom is het m.i. verantwoord en zelfs noodzakelijk de jaren twintig bij de duiding van een zeventien jaar eerder gebeurde ramp te betrekken. De gevolgen van Bilderdijs geestelijke ommezwaai hebben zich tot aan zijn dood doen gelden. Daarom is in 2.6 en 2.7 de situatie tot aan zijn dood beschreven, terwijl in hoofdstuk 3 de situatie na zijn dood wordt beschreven. Terecht sta je ook stil bij de structuur van hoofdstuk 1: horen 1.3 en 1.4 niet bij hoofdstuk 2? Onder 'perspectivisme van Verlichtingsfilosofen' valt in theorie en praktijk de reactie van Voltaire op de aardbevingsramp in Portugal (1.4). Bilderdijk, Kant en de werking van het brein (1.3) vallen onder vornoemde 'theorie', al zit daar, wat Swaab en Pim van Lommel betreft, mogelijk iets geforceerds in. Het geheel van hoofdstuk 1 (1.1 t/m 1.4) stelt als het ware de norm vast, waarna in de volgende twee hoofdstukken wordt bekeken of B daaraan voldeed en wenste te voldoen, of niet. Zo, Rinus, met deze omhaal van woorden hoop ik recht aan jouw inspanningen gedaan te hebben.

En verder? Ik vond dat zaaltje in Amsterdam een tikje te sfeervol, maar de bijeenkomst van multatulianen en bilderdijkianen zeer geslaagd, vooral toen Joris van Eijnatten de eer van B hartstochtelijk verdedigde. Enfin, je weet hoe ik over Multatuli denk. Wie B voor retorisch of onleesbaar houdt, zou de *Miljoenenstudiën* eens moeten

lezen: het is mij nimmer gelukt dat boek in één ruk uit te lezen. Het gaat bovendien over een onderwerp, dat B te min voor woorden vond (althans in de vorm van een heel boek).

Hartelijke groet,

Gerard

Berlicum, 3 december 2012

Mon Rinus,

Je had me geen groter plezier kunnen doen dan je gedaan hebt, toen ik twee harde schijven met mij onbekende brieven van B. bij wijze van surprise van jou mocht ontvangen. Ik heb alles opgeslagen om later, wat van mijn gading is, in een apart bestand te kunnen verzamelen. Zodoende kan ik je het pakket terugsturen, onder *hartelijke* dankzegging. Ik las een brief van hem aan Valckenaer, waarin hij over zijn tweede (!) vrouw schreef, dat ze hem onmogelijk boos kon maken, ook niet als ze buiten hem om contact met derden had gezocht over een door hemzelf geschreven voorwoord. Dat moet over een voorwoord bij toneelstukken gaan, waarvan hij vond dat die onvoldoende naar waarde werden geschat. Hij deed iets, wat ik nooit zou doen: buiten zijn vrouw om contact zoeken met een ander over iets wat zij tegen zijn zin gedaan zou kunnen hebben. Hoe ontroerde mij de liefdevolle wijze waarop hij over haar sprak. B. was niet verstandig, maar wel ontroerend eerlijk. Er zit iets magisch in zijn toon, dat mij letterlijk naar de keel greep, toen ik in mijn studententijd in een van de twee delen van zijn briefwisseling met de Tydemans las, hoe het geraffineerde aroma van een bloeiende ligusterheg hem het vervolgen van zijn weg onmogelijk maakte. Als ik het me goed herinner, gebruikte hij het woord 'effluviën' in plaats van 'aroma'. Ik heb me hém altijd goed kunnen indenken, al had ik vroeger een verkeerde indruk van hem, en Multatuli niet. Waarom dat zo is? Precies weten, doe ik het niet. Soit!

Jouw zienswijze op de door ons gemeenschappelijk genoten bijeenkomst van multatulianen en bilderdijkianen deel ik: het was 'interessant', maar ook 'ongestructureerd'. Mij is vooral het beeld bij geble-

ven van Fasseur, een stuk kleiner dan ik dacht, met iets kwieks en parmantigs in zijn tred dat gezellige dikkerds wel vaker hebben, zijn broek onverwacht snel over de heupen hijsend als hij iets onvriendelijks over B. meende te moeten zeggen. Het leek me niet een man die twijfels kent of toelaat in zijn leven. Kijk, en dat geldt voor B. (ondanks de schijn van het tegendeel) nu juist wel. Dat 'kijk' laat ik me niet geheel toevallig ontglippen, want ik heb meer gezien dan gehoord op voornoemde bijeenkomst. Zonder gehoorapparaat versta ik lang niet alles en, waarom nog langer gedraald met de waarheid, het was op die natte zaterdag mij niet mogelijk in elk oor een gehoortoestel te dragen. Er schijnen in die halve bananen hele computers te schuilen, die door vocht ernstig ontregeld kunnen raken. Vandaar dat het mij het veiligst lijkt geheel en al op jouw oordeel in dezen te vertrouwen. Overigens doet de onnatuurlijke stilte om mij heen mij meestal goed, al moet ik verdacht op bizarre voorvallen blijven. Gisteravond ging ik met Ans uit eten in 'De Prins', hier in Berlicum. Omdat ik, *met* gehoorapparaat, feilloos een gesprek op meer dan tien meter van mij vandaan kan volgen, maar mijn eigen vrouw soms slecht versta (en dat natuurlijk liever net andersom wilde ervaren), zat ik, *zonder* gehoorapparaat en zo doof als een niet geserveerde kwartel, aan ons tafeltje aan. Kwam de gérant dreigend met menukaarten en zacht geklak van zijn schoenhakken op ons af, trots als eerste gerecht al of niet op de kaart vermeld, dat weet ik niet meer, een voortreffelijke 'havermout' aankondigend. Toen hij zich om andere gasten bekommerde, zei ik tegen mijn Ansje, dat ik steeds minder van de (uitgaans)wereld begreep. Hoe kon een uitbater van 'De Prins' nu eer inleggen met zo'n gerecht? Keek ze mij verbaasd aan: "Dat heeft hij helemaal niet gezegd!" Bleek het om een voortreffelijke 'hazebout' te gaan. Dankzij haar houd ik voeling met de werkelijke wereld. Waarover een volgende keer meer.

Hartelijke groet,

Gerard

Berlicum, 9-17 december 2012

Mon Rinus,

Ga je met Hans naar de kerstmarkt van Münster, dan hoop ik dat die onbehouwen lieden daar hun kogels in een gewenste hoeveelheid ijs (nog afgezien van de smaak) op jullie zullen afvuren, niet in misselijk makende hoorntjes, maar in fris ogende bekers. De herinneringen aan wijlen Bommen Berend zijn hier te lande nog niet vergeten, wees dus op je qui-vive! Zoals er op de huwelijksmarkt wordt gerept van 'dans- en bartypes', moet ik overigens bekennen geen 'kerstmarkt-type' te zijn, al bewaar ik mooie herinneringen aan ons bezoek aan Brunswijk, Hildesheim en Peine van een jaar geleden.

Wat jij 'de eerste wet van Van Hattum' noemt, ken ik uit eigen ervaring. Steeds als ik een ander behulpzaam wil zijn bij een correcte spelling van mijn naam, gaat er iets mis, wanneer ik toelicht: "Hollandse lelie, Duits veld." Wat dat betreft, vertoont de eerste wet van Van Hattum een grote overeenkomst met de wet van Murphy. Ik mis node jouw annotaties in de verzameling brieven van Bilderdijk die ik opnieuw van je mocht ontvangen en waarin je de vraag of Murphy echt heeft bestaan, ongetwijfeld zou hebben beantwoord. Ik ben bereid dat bestaan voor waar aan te nemen, mits zijn voornaam maar niet Eddie luidt.

Dat de collecties brieven van Bilderdijk, door mij nog niet gelezen, zo uitgebreid en zo uiterst informatief zouden zijn, had ik niet verwacht: ik heb jouw vorige zending inmiddels 'verwerkt' en ben er, behalve aangenaam verrast, ook enigszins onthutst door. Ik dacht aan het derde en laatste deel van mijn kroniek te werken, maar betwijfel nu of dat wel het geval is. Van Goens rukt aan de hengsels van een poort die toegang tot het slot van Wernigerode geeft, zonder dat ik er voorlopig in zal slagen hem daaruit te bevrijden. Kijk er maar niet gek van op, als Ans en ik in december 2013 de kerstmarkt van dat stadje blijken te bezoeken.

Je zult versteld staan van het gemak van een laptop, die zich met de nieuwste versie van Word gemakkelijk bedienen laat, voor zover je zo'n apparaat als tekstverwerker wenst te gebruiken. Het bespaart je de moeite om eerst met potlood een afschrift van een met de hand geschreven tekst en vervolgens thuis een digitale versie van je eigen handwerk te maken. Je zult ook minder van #-tekens gebruik hoeven

te maken, omdat je met Word bijvoorbeeld in het Grieks kunt schrijven. Maar omdat je langdurig aan WP gewend bent, zul je je de eerste twee weken van het nieuwe jaar wel aan een nieuw systeem moeten gewennen. Het zou toch mooi zijn als het je met behulp van een laptop lukt een aanvullend brievenboek van Bilderdijk te maken! Voor al het gezwoeg op Bilderdijks brieven ben ik je zeer dankbaar, want zonder dat zou ik mijn boeken niet hebben kunnen schrijven. Ik heb me afgevraagd, hoe je met het probleem van de onvolledig door W. Messchert uitgegeven brieven omgaat. Laat je t.z.t de volledige brieven weg en neem je alleen de onvolledige brieven uit Messchert in hun geheel over? Dan volg je in zekere zin de relatief 'arme' methode van Jan Bosch. Of completeer je alle tot nu bekende brieven van en aan Bilderdijk van 1806 t/m 1831 in één meerdelig boek, zoals jouw eigen briefwisseling van 1798 t/m 1806? Wat is er al veel voorwerk verricht; zijn er geen jonge neerlandici te vinden die jou daarbij zouden kunnen helpen, zoals jij destijds Bosch hebt geholpen? Zij zouden kunnen meebouwen aan een monument in de Nederlandse literatuur. Wat kan er eervoller zijn en meer voldoening schenken? Maar nu opper ik een paar denkbeelden, zonder in de ziel van mijn vakbroeders te kunnen kijken.

Het (opnieuw beleefde) einde van Bilderdijk heb ik als hartverscheurend ervaren, inclusief Lodewijks gedachten bij het overlijden van zijn vader. Wat een troosteloos leven heeft onze vriend na het overlijden van zijn tweede vrouw (sic!) geleid. Wat geven de brieven ook daarvan een indringend beeld, zelfs wanneer deze (vooral door toedoen van Capadose) in preken lijken te ontaarden. Dat is wel het overweldigendste gevoel dat ik voor hem koester: uiteindelijk meer medelijden dan bewondering voor zijn virtuoos gebruik van het Nederlands. Hij was in mijn ogen een geweldenaar op filosofisch gebied, wiens betekenis ook nu nog niet voldoende onderkend is, omdat er raakvlakken met 'spiritualiteit' (inclusief religie) zijn die hem eerder tot de vader van de New Age dan tot de vader of ijsbreker van het Réveil stempelen. Onze gemeenschappelijk doorgebrachte middag met de multatulianen, mirabile dictu vreedzaam verlopen, schonk mij eerder al het inzicht dat Bilderdijk meer dan Multatuli maatschappelijk actueel is. De problemen van de Verlichting (Van Eijnatten spreekt alsof het de Reformatie betreft van 'Contraverlichting') zijn immers actueler dan ooit!

Kan het overigens zijn dat tussen '25 A en B' de maanden maart t/m juni ontbreken? Zelfs als dat zo is, ben ik je uiterst dankbaar voor de toezending van de drie floppy's. Mijn kijk op Bilderdijk is er ten eerste door verruimd. Zo ga ik verder met het derde deel, waarvoor ik graag het volgende jaar uittrek. Is er in de Nederlandse literatuur van Heinric van Veldeke tot Harry Mulisch één figuur te vinden, die zo openhartig en (laat ik me van waardeoordelen trachten te onthouden) zoveel over zichzelf heeft prijsgegeven als Bilderdijk? Du Perron en Ter Braak voerden een briefwisseling die indrukwekkend is, evenals madame de Charrière van wie ik een kuise bewonderaar ben en Hadewych, of Vestedijk met Theun de Vries, maar hun rijkdom van gedachten en gevoelens kan die van Bilderdijk niet evenaren. Zo'n woord als 'rijkdom' betekent, dat ik toch een waardeoordeel binnensmokkel. Welnu, dat zij zo! Dan betekent 'volgend jaar' dat ik vooral niet moet vergeten jou en Hans een gelukkig en gezond 2013 toe te wensen! Wat hierbij geschiede.

Hartelijke groet,

Gerard

Berlicum, 30 december 2012

Mon Rinus,

Dank voor toezending van de floppy met brieven uit de eerste helft van 1825, gewisseld tussen Bilderdijk en Da Costa c.s. en Capadose. Was laatstgenoemde soms een beetje bang voor zijn leermeester, want hij wendt zich (onnodig) vaak tot diens vrouw? Hoewel ik culinair volstrekt niet onderlegd ben, vroeg ik me toch af waarvan de Zimsterne van de firma Bahlsen uit Hannover gemaakt zijn en wat Löwensenf voor een zoet goedje is. Zonder daar vooralsnog het fijne van te weten, verheugt het mij al wel, dat jullie de voorraad hebben kunnen aanvullen.

Wat je mij over je werkzaamheden hebt laten weten, is indrukwekkend. Afgezien van wat je al gerealiseerd hebt, waarvoor een mensenleven zou kunnen volstaan, staat er nog zoveel op jouw programma dat ik in jouw plaats misschien zou bezwijken onder de druk

van al die nog te drukken boeken. Naar de annotatie van de briefwisseling 1806-1810 en van de driehoek B/DC en C kijk ik uit. Klijn heeft een uiterst treurige brief aan Bilderdijk geschreven na het overlijden van zijn vrouw, waarvan ikzelf treurig werd, toen ik die las. Wat heerste er een ellende in de negentiende eeuw, met al die te vroeg gestorven vrouwen en dode kinderen. Zijn gedicht over Zwitserland ken ik niet, maar ga ik zeker lezen. Wat de dichter Van Hattum betreft, neem ik aan dat je Jac. van Hattum bedoelt, in wiens door Van Oorschoot uitgegeven verzamelde werken ik noch op 'sonnet' noch op 'Tannhäuser' het door jou gememoreerde gedicht heb kunnen vinden. Hij valt als dichter tussen contemporaine geweldenaars als Achterberg, Slauerhoff, Jan van Nijlen (mijn persoonlijke favoriet), Bloem en Nijhoff minder op dan hij verdient, maar is het lezen zeker waard. Misschien kun je me t.z.t. nog eens laten weten, wat de titel van het sonnet in kwestie is. Dat zou bijvoorbeeld op de volgende vergadering van bilderdijkianen in de VU kunnen. Dan hoef je geen extra moeite te doen om er schriftelijk op te antwoorden.

Wat mij over de brieven uit de periode maart-juni 1825 het meest opviel, was de weliswaar verklaarbare, maar welhaast onverbloemde stelligheid waarmee Bilderdijk zich over Johan van Oldenbarnevelt uitte. In 1802 wilde hij graag terug naar de Bataafse Republiek en uitte hij zich mild over hem en Hugo de Groot. Dat waren bij nader inzien toch geen kwade kerels geweest, al hadden zij zich in politiek opzicht voor de verkeerde zaak ingespannen. 'De boodschap is duidelijk,' zegt Joris van Eynatten in *Hogere sferen*, 'wanneer het ancien régime hersteld wordt, zal de heer van Teisterbant het volk van Nederland zijn dwalingen vergeven'. In 1802 leek Bilderdijk zijn eerder uitgesproken vonnis over Van Oldenbarnevelt, 'strafschuldig', te zijn vergeten. Hij deed dat zeer beredeneerd: politici moet men beoordelen op grond van een forum externum en internum. Ik vertaal dat zo: voor het grote publiek kan Van Oldenbarnevelt schuldig zijn, maar ik, Bilderdijk, acht hem niettemin hoog. Daar zit voor mijn gevoel wel iets dubieus in, want een man uit één stuk, zou waarschijnlijk niet tot een dubbelzinnig oordeel over één en dezelfde persoon komen. Wat zou Bilderdijk in 1802 als rechter oordelend over Van Oldenbarnevelt voor vonnis hebben uitgesproken? In 1825 zou dat ongetwijfeld de doodstraf zijn geweest, getuige zijn typering van de raadpensionaris: 'De schoelje (want inderdaad was Barnevelt dit, en Willem de I had in de bittere verwarring van alles ook zoo iemand nodig waar list en

indirecte middelen noodig waren om menschen te lokken, te inducereen, en, als men het noemt, een rad voor de oogen te draaien, ten einde meê en niet tegen te werken; maar nooit had hy aan 't hoofd der regeering moeten geraken, waartoe hem zoo wel innig doorzicht als probiteit ontbrak) heeft dus het land door zijn slimheid goed gedaan, maar zeer zeker, ongelijk meer kwaad.' Dat woord 'schoelje' dreunt nog na in mijn oren, dat had hij niet mogen gebruiken. Er vindt in Bilderdijks brieven een verharding van standpunten plaats, gepaard gaande met een verruwing van het taalgebruik, die (hoewel herleidbaar tot zijn vroegste publicaties) na 1823 het duidelijkst in het oog springt. Als jij over hem als briefschrijver een boek publiceert, is dit toch ook iets wat toelichting behoeft. Althans, dat lijkt me, maar jij hebt wellicht andere drijfveren om die taak op je te nemen.

Een gelukkig en in elk opzicht voorspoedig nieuw jaar? Je zult het mij jou en Hans niet horen toewensen. Daar schuilt geen andere boze opzet achter dan dat ik meen dit reeds gedaan te hebben.

Hartelijke groet,

Gerard

Berlicum, 2 februari 2013

Mon Rinus,

Ook ik bewaar goede herinneringen aan De Slegte in de Kalverstraat, maar heb het Amsterdamse filiaal niet meer bezocht na de brand (wanneer is mij ontschoten). In Utrecht kom ik er nog wel eens, zij het met minder plezier dan vroeger, toen er minder 'slecht spul' te koop was dan nu. Daar heb ik de bij Van Oorschot uitgegeven verzamelde gedichten van jouw naamgenoot voor een habbekrats aangeschaft,-dat glansvliegje bevat in het midden een prachtige regel die iets raadselachtigs heeft bij eerste lezing-, maar zijn verhalen zijn me ontgaan, waardoor de vreugde van de herkenning der Fokjes mij nog niet deelachtig is geworden. Komt nog wel!

Wat je over de verharding van Bilderdijks standpunten opmerkt, is zeker een deelstudie waard (althans naar mijn bescheiden mening). Zolang er zulke omissies in de waardering van zijn leven en werken bestaan, is het onmogelijk een biografie over hem te schrijven. Wat hij in allerlei gedichten en opstellen over het perspectief heeft geschreven, ontlokte me bij het schrijven aan deel 3 over het door hem in 1804 geschreven lesmateriaal voor vijf personen deze opmerking: 'Tussen dit in het Duits geschreven manuscript, een in 1810 geredigeerde versie daarvan in het Nederlands, een met de hand geschreven opstel, waarin Bilderdijk volgens zijn biograaf 'uit het eigenaardige karakter van de kromme lijn tracht aan te tonen, dat dat de kwadratuur van de cirkel onmogelijk is' en het in 1828 uitgegeven *Grondregelen der Perspectief* bestaan zoveel overeenkomsten en verschillen, dat een wiskundig aangelegde liefhebber in de letteren erop zou kunnen promoveren. Over de noodzaak of wenselijkheid daarvan kan men van mening verschillen, maar hoe kan er ooit een volwaardige biografie over deze man worden geschreven, zonder dat men zulke witte plekken in diens leven anders dan met een doodoener over diens belangstelling voor architectuur afdoet?' 't Is een beetje raar om jezelf te citeren, maar jouw opmerking over 'de verharding der standpunten' gaf daar enige aanleiding toe.

Wie zou een recensie over mijn 'tussenboek' kunnen schrijven? Ik weet het niet, misschien Engelfriet? Er zitten voor 'moderne' protestanten genoeg aanknopingspunten voor één of meer beschouwingen in. Wat ik wel 'een goede bak' zou vinden is: Cees van der Staaij. De SGP komt een paar keer in mijn boek voor, hij heeft een doctoraal scriptie over Bilderdijk geschreven waaruit ik geciteerd heb. Maar hij zal veel te druk met politieke zaken zijn. Een wildvreemde vind ik ook best. (Dat is een merkwaardig zinnetje, geïsoleerd van de rest, en geeft per ongeluk toch de kern van mijn bedoelingen in het 'tussenboek' goed weer.)

En dan jouw van weemoed druipende citaat uit de Tannhäuser: 'Wie Todesahnung Dämmrung deckt die Lande.' Daar kan men een dagdeel over peizen, diep terneergeslagen aan het begin en geheel verkwikt aan het eind. 'O du mein holder Abendstern,' ben ik geneigd tegen je te zeggen: ik hoop je op de aanstaande ledenvergadering van onze vereniging te mogen begroeten en weet nu al, dat ik van jouw bijdrage over Helmers, althans lofdichten t.g.v. zijn 200e sterf-

dag, zeer zal genieten. Het zullen wel *oude* lofdichten zijn, want ik zie Piet Gerbrandy niet...

Hartelijke groet,

Gerard

(Martien J.G. de Jong*
5100 Jambes (Belgique)
Rue des Églantiers 14

G. Leliefeld
Braakven 10
5258 AJ Berlicum

Berlicum, 1 maart 2013

Graag dank ik u voor uw brief met bijlage uit *Preromantisch classicisme en reactionaire romantiek. Bilderdijs dramaturgie*. Ik las uw opmerkingen over Bilderdijs *Consideratien over de Aanmoediging der Toneelpoëzy* en vond er meteen iets van mijn gading (dat wil zeggen iets wat ik nog niet wist). Hetzelfde geldt voor 'Aards en bovenaards' en de prachtige vergelijking van Segol met de gedaanteverandering van Christus op de berg Tabor. Ik zal er in deel 3 zeker gebruik van maken, onder verwijzing naar uw (dan mogelijk reeds verschenen) boek. Maar afgezien daarvan wil ik u nog iets heel anders zeggen. Als kind raakte ik gefascineerd door het woord 'krepgefrom' uit *Mijn uitvaart*, dat ik in een letterkundig handboek van mijn vader tegenkwam. Volgens mij was dat een handboek van Van der Bilt. Ik kreeg toen al een relatie met Bilderdijk, hoe vaag en onbetekenend ook. Ik was een jaar of dertien toen ik (voor de eerste keer) uw boek las, dat u samen met Wim Zaal schreef: *Bilderdijk. Een overzicht van zijn leven en een keuze uit zijn werken*. Dat is nu meer dan een halve eeuw geleden! U behoort in zekere zin tot een van de iconen uit mijn jeugd. Later heb ik waardering voor uw strijd om openheid ten aan-

* Deze brief is chronologisch ingevoegd ter verklaring van een opmerking in de brief aan M. van Hattum d.d. 16 juli 2013.

zien van Bilderdijs brieven gekregen, juist waar uw overtuiging haaks op die van al te calvinistische bilderdijkianen stond. La vérité avant tout! Daarom stel ik uw reactie des te meer op prijs.

Met vriendelijke groet,

Gerard Liefveld)

Berlicum, 2 april 2013

Mon Rinus,

Vriend Engelfriet is op jouw wenken bediend, dus hij zal je binnenkort wel met een recensie verblijden (die mij mogelijk bedroeft). Ik ben zo op deel 3 van mijn kroniek gefocust,-dit lijkt me overigens je reinste twittertaal-, dat de aard van zijn recensie mij niet wezenlijk interesseert. Zo, nu sla ik vuile taal uit en getuig ik (ogenschijnlijk naar ik hoop) van hoogmoed.

In het Leids Regionaal Archief heb ik *Memorie van Defensie voor Maria Aletta Hulshoff* uit het familiearchief (Siegenbeek) van Heukelom, inv.nr. 821 geraadpleegd. Nu vraag ik me af: bevat deze bron het handschrift van Bilderdijk of van Theodorus van Kooten? In het eerste geval kan ik de bron als rechtstreeks van Bilderdijk afkomstig gebruiken, in het tweede geval niet. Geertje Wiersma vermeldt een door Bilderdijk geschreven 'betoog' op blz.75 van *Mietje Hulshoff of De aanslag op Napoleon*. Amsterdam, 2003. Ik neem aan zij doelt op bovengenoemde 'memorie', maar daar ben ik allerminst zeker van. Louis Caspar Luzac heeft op de titelpagina van de memorie genoteerd: 'gesteld door Mr. Johan Valckenaer' en 'geschreven door Theod. van Kooten'. Luzac schrijft de 'd' op dezelfde manier als Bilderdijk en (mogelijk ook als) Van Kooten. De schrijfwijze van die ene letter, met een voorwaarts krulletje, zegt dus niets over de persoon van de schrijver. Ik heb de memorie vergeleken met (andere) handschriften van Bilderdijk en overeenkomsten ontdekt tussen de 'p' en 'v', maar niet tussen de hoofdletters 'A' en 'M' die ook als een opgehoogde 'a' en 'm' in soms één en hetzelfde handschrift voorkomen. Jij zou het verlossende woord kunnen spreken. Daarom heb ik een kopie van een pagina uit de *Memorie van Defensie voor Maria Aletta Hulshoff*

bij dit briefje gevoegd. Ook als je niet het handschrift van Kobus Droefheid zou kennen, ben je als kenner bij uitstek van Bilderdijks handschrift in staat om antwoord op de vraag te geven, of Bilderdijk deze memorie heeft geschreven (in de zin van 'opgeschreven') of niet.

Ik hoop, dat ik jou niet met deze vraag overval en dank je bij voorbaat voor je antwoord. Je hebt vast niet zomaar een paasei gegeten, maar een van bakker Jan de Groot uit Den Bosch of met een Aache-ner printje erop. De vastentijd is voorbij, dus wat let ons van chocolade producten te blijven genieten? Bittere chocolade haalt de stolsels uit je bloed, verzekerde mij onlangs een plaatsgenote met de allure van Klazien uit Zalk, terwijl ik daar helemaal geen last van heb. Ik bedoel van die stolsels.

Hartelijke groet,

Gerard

Berlicum, 16 juli 2013

Mon Rinus,

'Gezondheid' is voor bilderdijkianen een gevaarlijk onderwerp: ze zeggen er al gauw te veel of te weinig over. Met mijn gezondheid is niets mis, dat wil zeggen ik kan goed leven met een reeks van klachten {waaronder onderhuidse maagzweertjes zich zeer recent (haast schreef ik: zweer recent) in mijn aandacht mogen verheugen}. Dit diene enerzijds ter geruststelling van wie mijn welzijn als geen ander ter harte gaat en anderzijds ten bewijze van de hiermee een feit geworden veronderstelling, dat een choquerende, maar nooit shockerende spelfout van het type 'Bilerdijk' eerder wordt gemaakt dan men er erg in heeft. Jouw verhaal over de rotarians heeft me vermaakt, je hoeft tegenover mij geen voorzichtigheid in acht te nemen. Dat ik niet op jouw Leidse verwijzingen reageerde, kwam, omdat ik die zonder meer voor waardevolle kennisgeving aannam. Ik geloof, dat ik het handschrift in kwestie als dat van Theodorus van Kooten in deel 3 heb vermeld. Wanneer ik dat in concept klaar zal hebben, weet ik niet, waarschijnlijk in het begin van november a.s. De verta-

lingen en het register van persoonsnamen zullen daarna meer tijd in beslag nemen dan ik nu vermoed, zo leert althans de ervaring. Dus rond 1 januari a.s. kan ik (geheel volgens jouw voorspelling) aan deel 4 beginnen. Niet een trilogie, maar een quatrlogie hoop ik in 2014 te voltooien.

Ik had wel een paar losse aantekeningen gemaakt voor een brief aan jou, die deels met de beantwoording van jouw vorige brief en *Hulde aan Helmers* te maken hebben. Puntsgewijs laat ik die nu hieronder volgen, dan zijn we weer helemaal bij:

1. In jouw op floppy's verzamelde brieven van en aan Bilderdijk vanaf 1806 kwam ik meer dan eens (en dus ook verschillend gedateerd) een briefje over de dode vogel van Julius tegen. Ik neem aan, dat het steeds dezelfde reactie op dezelfde dode vogel betreft en dat er slechts één datum de juiste kan zijn. Wanneer je de Wordperfect versie van deze brieven op een onder Microsoft Word opererende computer overneemt, zoals je van plan bent, zou je van de juiste datum werk kunnen maken.

2. Liep het water mij al in de mond bij de gedachte aan een Bossche bol van Jan de Groot, topografisch onbestemde Zimtsterne en Aachener Printen (waarvan ene Lambertz 'den Keksmarkt beherrscht'), nu komen daar nog Baseler Leckerli en Vanillekipferl bij.

3. Elk woord in *Nalezing* uit *Hulde aan Helmers* slaat de spijker op zijn kop, waar het gaat om het signaleren van dit probleem: moet men Helmers deconstrueren, omdat het in onze tijd niet meer mogelijk is 'leven en werk' met ouderwetse degelijkheid en wetenschappelijke onschuld te presenteren, of moet men als een neopositivist te werk gaan? Dat probleem heb ik ook sterk gevoeld, toen ik met Bilderdijk aan de slag ging. In de inleiding heb ik toen betoogd, dat onder het postmodernisme, wil het niet stuklopen op zichzelf, een neopositivistisch laagje zit. Dat heb ik gedemonstreerd aan de hand van Greenblatt, die ik een postmoderne positivist heb genoemd. Jij zegt, dat traditie in ere moet worden gehouden en dat daarom 'het citeren van een traditionele vorm, maar op postmodernistische wijze, de enige adequate manier' lijkt 'om begrip te wekken voor de dichtkunst uit een tijd die juist geen enkele voorbehoud tegen de taal koesterde'. Dat ligt qua zienswijze zeer dicht bij elkaar. Maar tegelijkertijd blijf ik het gevoel houden, dat er op een zeer essentieel niveau een probleem onopgelost blijft. Het wantrouwen tegen taal kan wel gekanaliseerd worden, maar bestaat nog steeds. Degenen die de taal

het ergst wantrouwen, zouden zich er dan ook niet in moeten uitdrukken, maar dit terzijde. Het wantrouwen tegen zintuiglijke waarneming zet bij wijze van spreken 'alles' op losse schroeven. We kunnen wel een *modus vivendi* vinden en niet zonder scepticisme en ironie een 'waarheid' tot 'waarschijnlijkheid' degraderen, maar onze behoefte aan zekerheid blijft zich verzetten tegen het ingecalculeerde risico van ons eigen ongelijk. We kunnen natuurlijk ook doen, alsof we gelijk hebben (als alles toch al zo onzeker is) en daar onze zekerheid aan ontleen. De juiste houding is waarschijnlijk het bestaan, voor de duur van ons bestaan, als onzeker op te vatten. Zo'n houding heeft de zogenaamd 'orthodoxe' Bilderdijk bij tijd en wijlen ook gehad, waarbij hij voor zijn 'hoogste onzekerheid' in God een uitweg vond. Dan zou je eigenlijk moeten spreken van God als de 'Hoogste onzekerheid' en wordt geloven een 'metafysisch spel met woorden'. Zo'n soort typering gaf Bilderdijk aan zijn eigen geloof, wat hem in mijn ogen óók tot een postmoderne dichter en schrijver avant la lettre maakt.

4. Jij verontschuldigt je voor taal- en spelfouten, maar die zijn naar het mij voorkomt een graadje minder erg dan de mijne. Bij herlezing van een tekst bleek ik onlangs 'terechtwijzigingen' in plaats van 'te-rechtwijzingen' getypt te hebben. In mijn 'madness' zit een 'system', wat op een structurele indispositie voor taal wijst. Professor Sötemann barstte in hoongelach uit, toen hij mij attendeerde op een contaminatie in mijn doctoraal scriptie over het legalisme van Bilderdijk: 'ten koste van elke prijs'. Zelden zal een doctorandus in de Nederlandse taal en letterkunde nederiger dan ik zijn alma mater hebben verlaten! Hij heeft mij veel geleerd, dieser Herr Sötemann, waarvoor ik hem welgemeend dankbaar ben.

5. Onlangs zag ik hem op de televisie: hij stond in de kamer van Gerrit Achterberg te Hoonte en las diens gelijknamige gedicht voor. Naar ik meen, staat in één van de eerste regels het neologisme 'boomtheater', dat op mij een gekunstelde indruk maakt. Ik was ontroerd, toen ik Sötemann hoorde oren over de dichter van een lange reeks sonnetten die, elk afzonderlijk, een hoogtepunt in de Nederlandse poëzie inhouden. Maar mij bekwam ook een 'unheimisch' gevoel van weleer, dat ik niet helemaal thuis kon brengen. Wat had ik op beiden tegen? Het antwoord op die vraag schoot mij even later te binnen. Achterberg zegt: 'Ik hoop te mogen hopen op het vers.' Hij doet dus net alsof 'hopen op een vers' een bekend verschijnsel is, dat men kan

objectiveren. De door hem gekozen formulering heeft iets ontwijkends en onnatuurlijks, dat volmaakt bij zijn complexe persoonlijkheid past. Zo'n neologisme als 'boomtheater' komt tegemoet aan de onnatuurlijke behoefte van een dichter, die zijn moedertaal niet zo goed beheerst dat hij zich met de bestaande woorden (mits in de juiste volgorde gezet) kan uitdrukken. Sötemann had dat ook, hij maakte althans op mij een zeer complexe indruk, waardoor ik achter elke zin die hij uitsprak een door mij nog niet geraden bijbedoeling meende te horen. Hij was een van de slimste hoogleraren die ik gekend heb, maar aimabel of ongedwongen in de omgang was hij niet. Schoot zijn rechter wenkbrauw weer eens omhoog, als een ander in zijn aanwezigheid het woord voerde, dan raadde ('ried' moest ik van hem zeggen) ik zijn afkeuring zonder er altijd de oorzaak of aanleiding van te begrijpen. Daarover weigerde hij met anderen te communiceren, dat vond hij te persoonlijk worden voor een gesprek over literatuur. Ik was altijd op mijn hoede voor hem en misschien wel de enige student van mijn jaar die hem met 'u' aansprak: ik had aan zijn rechter wenkbrauw allang gezien, dat 'democratisering' van de universiteiten in zijn ogen één grote farce was. Zijn distantie kwam mij wel goed uit, in die zin hebben wij elkaar opperbest begrepen.

6. Martien J.G. de Jong heeft voor de verschijning van zijn boek, *Pre-romantisch classicisme en reactionaire romantiek. Bilderdijs dramaturgie*. Gent, 2012, contact met mij gezocht. Ik wist eerlijk gezegd niet, dat hij nog leefde. Hij noemt Bilderdijk 'een beknelde dramaturg'. Ik denk dat hij daarin gelijk heeft, want men kan niet het publiek in een schouwburg willen verheffen zonder het op enigerlei wijze met het kwaad te confronteren. Een reeks van inconsequenties die niet als dialectiek zijn te verstaan en op te lossen, vergalden het dramaturgisch bestaan van Bilderdijk. Ik zie er een patroon in: zoals hij zich op filosofisch en theologisch gebied vast redeneerde, deed hij dat ook op dramaturgisch gebied. Dat en in mindere mate de tegenstelling tussen classicistisch en romantisch toneel was bepalend voor het einde van zijn officiële toneelloopbaan. Bloem 'overkocht zich', dat wil zeggen schafte meer boeken aan dan hij kon betalen (een onder dichters vaker voorkomend euvel). Bilderdijk 'overdacht zich', dat wil zeggen liet zich door te veel gedachten in beslag nemen die zelfs niet door de knapste dichter met elkaar vielen te rijmen.

Ik hoop van harte, dat je mij niet op grond van het onder 6. meege-
deelde zult vragen een recensie van De Jongs boek te schrijven. Eerst
'moet' deel 3 af!

Hartelijke groet ook voor Hans
van
Gerard & Ans

Berlicum, 10 september 2013

Mon Rinus,

Je vraagt me tijdens de jaarvergadering van 28 februari volgend jaar 'een spreekbeurtje' te vervullen over mijn 'aanpak, visie, doelstellingen e.d.' in verband met mijn kroniek over Bilderdijks leven. Dat diminutiefsuffix trekt me over de streep, dus zal ik graag tien minuten van andermans tijd roven om daarover iets te zeggen. Ik zie mijn bijdrage als een amuse voor rare kostgangers, van wie ik er ook één ben. Dat wordt meteen de werktitel voor mijzelf: *Een amuse voor rare kostgangers*. Dan kan Gert-Jan Johannes zich in stilte afvragen (of aan mij hardop), of die amuse in een magnetron is voorverwarmd of in een snelkookpan gegaard. In geen van beide, moet het antwoord luiden, want een goede amuse is een koud liflafje dat met uitleg van wie het opdient, op een warm onthaal kan rekenen. Nu, we zullen zien, hoe het spul zal worden opgediend en of het zal smaken.

Zoals jij je over 'der zweiter Tag' van de 'Ring' spreekt: "Ik spoed mij naar Siegfried", zeg ik 's morgens na de hond vakkundig uitgelaten te hebben tegen Ans: "Ik ga naar Billy." We houden er een zeer levendige relatie met dode mensen op na, waarmee niets ten nadele van de levende zij gezegd.

Wat de biografie van Rick Honings en Peter van Zonneveld betreft, ik ben er zeer nieuwsgierig naar. Een complexe persoonlijkheid als Bilderdijk verdraagt meer dan één visie, dus hoe meer mensen over hem schrijven, des te groter de kans wordt dat men zich ooit een volledig beeld van hem zal kunnen vormen. Het klinkt misschien een beetje gek voor iemand die nu al zo'n jaar of vijf dagelijks met hem bezig is, maar ik vind hem nog steeds een fascinerende figuur, begrijp

zijn uitschieters beter dan ooit, bewonder zijn genuanceerde denkbeelden op filosofisch en theologisch gebied minder dan de verwoording daarvan, en neem hem, op het ondertekenen van een doods-vonnis als auditeur-militair na, niets kwalijk. Dat laatste is bij nader inzien toch een te snel getrokken conclusie, want als ik denk aan die arme Louise en vrijwel totaal genegeerde Elius valt er wel meer op hem aan te merken, en als de manier waarop hij zijn beide vrouwen behandelde of bijvoorbeeld zijn financieel beheer aan de orde wordt gesteld, kan men ook moeilijk volhouden, dat zijn levenswandel onberispelijk was. Maar dat stempelt hem tot een levend mens voor mij, naar wie ik net zo graag toega, als jij naar Siegfried (die overigens ook tot mijn vriendenkring behoort. Hoe gaat het tegenwoordig met hem? Doe hem 'der dritter Tag' de groeten, als hij tenminste nog niet gestorven is).

Deel 3 van mijn kroniek zal tussen de 6- en 700 bladzijdes bevatten en waarschijnlijk in 1812 eindigen. Het zal, als alles meezit, vóór onze jaarvergadering zijn verschenen. Ik durf er niet meer over te zeggen, werk er met veel plezier aan. Schrik alleen een beetje van het relatief grote aantal bladzijdes dat ik heb besteed aan *De ondergang der eerste wareld*. In zijn brief van 3 december 1829 aan Robert Southey schrijft Bilderdijk trouwens 'wereld' in plaats van 'wareld'. Soit!

Vale (et me ama, slik ik haastig in)

Gerard

Berlicum, 5 oktober 2013

Mon Rinus,

Zit maar nergens over in: ik heb de aard van de presentatie van Bilderdijks biografie verkeerd begrepen. Meende dat het een uitgevershappening zou worden, wist niet waar en hoe laat deze zou plaatsvinden en heb toch al een in de loop der tijd versterkte neiging om Berlicum als de hoofdstad van Nederland te beschouwen. Daarom heb ik argeloos verstek laten gaan. Wat mijn deel 3 betreft, het werk daaraan verloopt voor zover ik dat kan en mag beoordelen voor spoedig. Ik beschrijf nu B's doen en laten in 1812, terwijl het einde

van de Inlijving ook het einde van dat boek wordt. Vóór het einde van het jaar heb ik dat zeker in eerste instantie klaar, waarna twee maanden van herschrijven en vertalen en het maken van een register zullen volgen. Overigens zal in die twee maanden ook onze verhuizing plaatsvinden. Ans en ik gaan naar Den Bosch (dat ik naar te vrezan valt dan als onze nieuwe hoofdstad zal beschouwen), waar we een groot appartement gaan betrekken. Financieel is de verkoop van ons huis, dat heel onschuldig 'Albion' heet, en de aankoop van het appartement al zo goed als geregeld. Er hoeft alleen nog een notaris aan alle ingezonden bescheiden de laatste hand te leggen. Onze grote achtertuin heb ik indertijd door een tuinarchitect laten aanleggen, geïnspireerd door het wegenstelsel in het park van het Kurort Willingen in het Hoch-Sauerland. Die tuin zal ik missen, maar ik ben niet meer in staat die zelf te onderhouden en onze 'Teunman' (we hebben een tuinman die Teun heet) heeft die weliswaar uitstekend onderhouden, maar ik vind dat ik kleine oneffenheden zelf zou moeten gladstrijken. Zit ik op ons terras, dan kan ik het niet nalaten hier en daar een takje te snoeien, wat ik fysiek onmiddellijk moet bezuren. Vandaar, dat we het huis waar we met onze twee dochters een zeer gelukkig en harmonieus gezinsleven hebben geleid toch gaan verlaten. We zullen niet vergeten jullie te informeren over de gang van zaken. Kom maar eens kijken!

Wat de biografie van Rick Honings en Peter van Zonneveld betreft, ik schort mijn oordeel daarover op, al heb ik goed nota genomen van 'het brede publiek' dat hun doelgroep vormt. Over de kritiek van Aleid Truijens ben ik niet te spreken en ik zal je uitleggen waarom. Sommige historische figuren zijn mij van kinds af aan vertrouwd, Napoleon is zo iemand, wiens geboortehuis in Ajaccio ik samen met Ans heb bezocht. Ook koning Lodewijk behoort bij wijze van spreken tot mijn persoonlijke kennissenkring. In de kritiek van Aleid Truijens (zie *De Volkskrant* van 19 oktober) op de biografie van het schrijversduo trof mij haar opmerking, dat koning Lodewijk een zoon van Napoleon zou zijn. Wie zoiets uit haar pen laat vloeien, of uit de printer van haar computer laat rollen, diskwalificeert zichzelf als critica. Een bok is gauw geschoten, dat weet ik als geen ander, maar het ene bokje is het andere niet. Dat van Aleid bezorgde mij een wijle de Q-koorts, die thans overwonnen lijkt. Tja, haar kritiek maakte op mij een nogal oppervlakkige indruk, alsof Bilderdijk een totaal gepasseerde figuur is, voor wie geen belangstelling meer hoeft te worden gevraagd.

Doen Honings en Van Zonneveld dat wel, dan zijn zij op hun beurt meelijwekkende figuren, want die *Bilderdijk* was toch maar een 'ongeneeslijke treurwilg'. Hoe hij tegelijk een arend kon zijn, die ik nog nimmer in een treurwilg op een tak heb zien zitten en evenmin in gefnuikte toestand in een kippenhok heb aangetroffen, is een raadsel, dat ook zij niet vermag op te lossen. Ik hoop dat haar oppervlakkigheid niet op enigerlei wijze correspondeert met de biografie van het schrijversduo. We zullen zien.

Tenslotte wil ik je graag attenderen op een kleinigheid. In de brief van B aan de hertog van Plaisance, d.d. 6 februari 1811, staat in de door jou afgeschreven tekst 'apperages/arrewages (?)'. Volgens mij moet dat 'arrérages' zijn, een ouderwets woord voor in termijnen uitbetaalde pensioenen.

Met die beste wensen voor november ben ik meer ingenomen dan met de meeste heilwensen voor het nieuwe jaar, maar ik zal me toch niet laten verleiden jou en Hans nu al een vrolijk kerstfeest en gelukkig 2014 toe te wensen. Sans Souci en Potsdam zijn voor ons dierbare plekken, dank ook voor de fraaie afbeelding van Friedrichs paleis.

Hartelijke groet,

Gerard

Berlicum, 3 maart 2014

Mon Rinus,

Ans heeft jou toegezegd een exemplaar van *Bilderdijk en de Verlichting* toe te sturen, wat bij deze zal geschieden. Op de toogdag van de rare kostgangers was ik niet in mijn goede doen, wat deels met de ophef rondom Boudewijn Büch te maken had. Dat uitgerekend hij B van hypocrisie beschuldigde, kon ik niet goed velen, noch onweersproken laten, maar bleef mij om een of andere reden hinderen. Büch maakte op mij de indruk van een ongeletterde spring in het veld,-zo'n beetje het tegenovergestelde van Leliefeld-, wiens aanstekelijk enthousiasme over wat dan ook ik lang niet altijd kon delen. Ik begrijp de adoratie van Peter van Zonneveld voor 'Boud' of nog liefkozender 'Boudje' genaamd niet, maar ik zou er slechts kennis van

moeten nemen in plaats van mij eraan te ergeren. Wat ik had willen zeggen, zend ik je in de vorm van een artikel over de biografie. Dat was te lang voor een voordracht, mogelijk ook voor plaatsing in het *Mededelingenblad* van onze vereniging. Beschik er naar eigen inzicht over. De kern van het 'probleem' is hierin gelegen: er verschijnt de ene na de andere biografie in ons land, terwijl er een 'fatwah' van Sem Dresden op rust. Ik heb getracht het verbod op de biografie op te heffen, daar zijn goede argumenten voor te geven, en mijn eigen opvattingen over de biografie over het voetlicht te brengen. Ik doe dat onder het motto: 'Wie oren heeft om te horen, hij hore!' Nu ikzelf steeds dover word, trek ik mij enerzijds meer terug in mijn eigen wereld en ontwikkel ik anderzijds meer begrip voor mensen die er een in mijn ogen (of oren) afwijkende mening op na houden (welk begrip zich op zijn beurt in de richting van onverschilligheid ontwikkelt).

Met groot genoegen & dankbaarheid heb ik je boek over Helmers' dagboek en brieven aan Cato gelezen: wat jij in de voetnoten verantwoordt, toelicht, aanvult of weerspreekt, is werkelijk een indrukwekkend getuigenis van belezenheid en betrokkenheid bij je onderwerp. Alleen al het ontcijferen van zijn handschrift is een waar kunststuk op zichzelf. Dat Heekla's hol een grot op IJsland is, -ik zou er zonder jou geen idee van gehad hebben. Maar dit is slechts een klein voorbeeld van wat ik bedoel. Wat mij bevreedt, is het gemak waarmee 'men' toen al toeristisch in Parijs rondtoerde en 'overal' werd ontvangen, ook in bekende paleizen en gebouwen die nog niet aan de staat vervallen waren. Tegen betaling (of op uitnodiging) kon men die betreden, met alle ongemakken voor de particuliere bewoners van dien, die zij kennelijk bereid waren voor lief te nemen. Op de terugreis naar Amsterdam deed Helmers Soest aan, waar hij Zubli opzocht. In Soestdijk geboren en getogen, zag ik onmiddellijk het huis van Zubli voor mij: als kind heb ik erin gespeeld, voordat het, in totaal verval geraakt, moest worden afgebroken. Het was een prachtig spookhuis, dat tijdens de Tweede Wereldoorlog nog dienst als belastingkantoor en nadien voor de uitgifte van bonnen heeft gedaan. Er was beneden in het zeer brede huis een ontvangstzaal, van waaruit een trap naar boven liep: halverwege hield die trap op om een paar treden hoger gewoon zijn weg te vervolgen. Via de leuning kon je proberen de hoger gelegen treden te bereiken, wat mij in het donker nog gelukt is ook. Vooral trof mij echter de gravure van Chrétien: zo lelijk als Helmers meestal op schilderijen en tekeningen is afgebeeld,

met een rood bol koppie, piekharen en een ziekenfondsbrilletje, zo 'knap' (om de adverbiale werking van hoedanigheid én gevolg onder woorden te brengen) heeft Chrétien hem afgebeeld. Bij wijze van picturale gerechtigheid voorziet jouw boek dus ook in een behoefte.

Vanuit onze bungalow in een landelijke omgeving ('parva sed apta'), die mij zeer bevalt, stuur ik je binnenkort een printproef van deel 3 van mijn kroniek. Ik zal je niet vragen, dat in zijn geheel van commentaar te voorzien, te corrigeren of iets wat daarop lijkt, nee, ik wil je vragen of je iets wat jezelf betreft en om een of andere reden gecorrigeerd wil zien aan mij door te geven. Complimenten aan jouw adres zal ik overigens laten staan, maar ik kan onbedoeld iets onwaars of onheus hebben verwoord, waaraan jij je stoort. Dat zal ik dan graag rechtzetten.

Hartelijke groet,

Gerard

Dr. M. van Hattum
Fokkerlaan 36
1185 JC Amstelveen

G. Leliefeld
Vergiliuslaan 114
5216 CZ Den Bosch*

Den Bosch, 3 maart 2014

Mon Rinus,

Binnenkort stuur ik je de 'drukprint' van deel 3 van mijn kroniek. Jouw correcties van mijn 'Amuse' heb ik alle (en dat waren er nogal wat) overgenomen, inclusief de indeling in alinea's. Het opvallendst waren voor mij verbeteringen van de interpunctie, waardoor het onderscheid tussen beperkende en uitbreidende bijzinnen veel beter tot zijn recht kwam: ik heb (ten onrechte) de neiging om veel kom-

* Dit veranderde brievenhoofd wordt in het vervolg niet meer vermeld.

ma's in te lassen op rustplaatsen in mijn eigen (denkbeeldige) voordracht van een tekst. Aan de doctoraalscripties van onze twee dochters had ik al gemerkt, dat de manier waarop ik in mijn studententijd onderricht in het opgeven en vermelden van bronnen heb gekregen, achterhaald is. Als ik deel 3 op dezelfde manier als mijn 'Amuse' zou verbeteren, kost dat erg veel tijd en moeite. Nu wil ik mij beide wel getroosten en zelfs het register volledig herzien, maar dan wijkt deel 3 zeer van de vorige delen af. Dus daar zit ik een beetje mee. Voor alles ben ik je dankbaar voor jouw lijst met verbeteringen van mijn 'Amuse'. Mocht je in deel 3 ten aanzien van jezelf passages tegenkomen die onjuist of anderszins niet door de beugel kunnen, dan laat ik mij graag door jou raden. Kras naar geloven in de tekst, of voeg er iets aan toe. Ik moet toch de hele boel nog (voor de derde keer) redigeren.

Het huis van Zubli is in de jaren zestig van de vorige eeuw gesloopt. Er staan nu rijtjeshuizen (een stuk of zes à zeven) op de plaats waar het oorspronkelijk gestaan heeft. Het lag aan het Kerkpad in Soest, dat uitsluitend voor voetgangers en fietsers parallel aan de hoofdweg van de F.C. Kuypersstraat naar de Oude Toren loopt, een markant bouwwerk in het oudste gedeelte van mijn geboorteplaats. Jacob van Lennep heeft de nabij gelegen Herberg-met-de-drie-ringen in het begin van *Ferdinand Huyck* beschreven. Het is net alsof daar sinds de achttiende eeuw niets is veranderd. Het huis van Zubli ken ik als 'distributiekantoor', omdat er na de Tweede Wereldoorlog bonnen werden uitgegeven voor de aanschaf van schaarse goederen. In Soest werd het ook wel 'Villa Middelwijk' genoemd, omdat de tuin ervan aan een gelijknamige straat grensde. Het Kerkpad staat haaks op die straat; het zou mij niet verwonderen als dat pad tegenwoordig dwars door de voortuin van Zubli's huis loopt. Boven de middelste raampartij was de voorgevel zeer barok gebeeldhouwd, wat nog meer de aandacht van een voorbijganger trok dan de toren die ergens in het midden van het huis tussen een v-vormig en een zadeldak oprees. De oorspronkelijk witte kleur van het huis was in mijn jeugd vervangen door een paarsachtige pasteltint, het gladde oppervlak van de muren door ongepolijste mergel. In alle oneffenheden had zich vuil genesteld, waardoor het huis een verwaarloosde indruk maakte. De tuin was een ravage van bomen en kreupelhout, zeer geschikt om er verstoppertje in te spelen. De achtertuin liep helemaal door naar de Lange Brinkweg en was veel groter dan de voortuin. Jammer, dat er

in Soest en ook in Soestdijk de prachtigste buitenhuizen met de grond gelijk zijn gemaakt. Projectontwikkelaars hebben er flats of karakterloze woningen voor in de plaats gebouwd, maar ik zie ze nog in al hun soms vervallen schoonheid voor mij. Een van dat soort huizen op het Kerkpad is door brand verwoest. Het heette precies zo als de sfeer die het ademde: Klein Jonkers Hofstede. Ja, als kind verstond ik al de kunst om intens van zulke huizen te genieten. Later kwam er nog het genoegen bij zelf niet voor het onderhoud van even oude als sfeervolle behuizingen te hoeven zorgen. In Berlicum heb ik met innig welgevallen naar het huis van Herman de Man gekeken en naar het 'speelhuis' van de familie van Rijckevorsel, de Wamberg geheten. Dikwijls heb ik voor de entree van dat huis stilgestaan en getracht mij de hoofdindeling van dat complexe gebouw in te prenten. Toch zou ik het desgevraagd, bij gebrek aan ruimtelijk inzicht, niet kunnen natekenen. Een plattegrond van het daarachter gelegen bos met diverse Paulus Potterweitjes en door grote rododendronen omgeven vennen zie ik gedetailleerd voor mij, maar iets wat zich drie dimensionaal uit een plat vlak verheft onttrekt zich deels aan mijn waarnemingsvermogen.

In verband met diverse poststukken die in het dorp verzonden moesten worden, voeg ik vanuit de Hooghe Heide deze brief daarbij. Ik wacht niet op de printproef. We houden contact!

Totus tuisimus,

Gerard

Den Bosch, 19 maart 2014

Mon Rinus,

Vanuit de Balkumse rimboe, wat een beetje klinkt als 'de profundis', roep ik je aan. Hierbij stuur ik je deel 3 van mijn kroniek, een kloek boek, dat relatief veel van zijn lezers vergt. Als je op een gemakkelijke manier zou willen nagaan, wat er ten onrechte over jou in staat, kan ik je ook het betreffende bestand in PDF toesturen. Met de zoekknop

van Adobe reader kun je het bestand op 'Van Hattum' doorploegen en mij vervolgens laten weten, wat je graag verbeterd zou zien. Ik zal jouw suggesties zeker overnemen.

Deze weken ben ik volledig in beslag genomen door de inleiding bij een gedichtenbundel van mijn gestorven vriend Willem Derks, een forensisch psycholoog en criminoloog die bij de Arbeiderspers *Het oordeel van Hippias* publiceerde. Dat in 2001 verschenen boek zou verplichte literatuur voor iedere psycholoog of psychiater in opleiding moeten zijn. Het houdt een uiterst leerzame aanklacht tegen de 'hermeneutiek' van freudianen in, dat hij als een op niets gebaseerd 'troetelwoordje' voor de kunst van het duiden beschouwt. In de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw was hij nauw betrokken bij honderden rapportages aan rechters over de al of niet geesteszieke toestand van criminelen. Hij kende ook van binnenuit de psychiaters die zich over Achterberg ontfermden,-één van zijn gedichten heet *Avereest revisited*-, maar laat geen spaan van hun zogenaamde 'barmhartigheid' heel: ze hebben op het punt gestaan Achterberg te castreren. Als zijn weduwe (die van Willem Derks, 'meen ik', zou Muttatuli zeggen) met de inleiding en uitgave instemt, zal dat boekje over ruim een maand verschijnen. Daarna ben ik geestelijk volkomen uitgerust om in ons Bossche appartement te werken aan het laatste deel van mijn kroniek.

Overigens kwam ik in een van de boeken van Willem Derks de figuur Frans Hemsterhuis tegen, die prinses Amalia von Gallitzin als zijn Diotima beschouwde. Die Hemsterhuis kende ik uit de brieven van Bilderdijk, maar niet goed genoeg. Wat waren er in de achttiende eeuw toch veel interessante figuren, met wie ik nog nader kennis zou willen maken, indien mij de tijd vergund is. Willem Derks werpt ergens de stelling op dat gedragsdeskundigen ten onrechte verkondigen: 'le crime, c'est l'homme', dit naar aanleiding van Buffons gezegde: 'le style, c'est l'homme'. Hij voegde daaraan toe, dat als het eerste niet waar is, het tweede ook niet waar kan zijn, omdat de mens meer omvat dan een door hen gepleegde misdaad of gepraktizeerde stijl. Maar voor Hemsterhuis maakte hij een uitzondering: stijl en mens vielen in zijn geval samen. Jammer, dat ik Willem Derks niet meer kan vragen, waarom hij zo'n speciale waardering voor Hemster-

sterhuis had.

Totus tuis(s)simus*

Gerard

Den Bosch, 3 april 2014

Mon Rinus,

Dank voor de zorgvuldige wijze waarop je mijn drukprint van commentaar voorziet. Dat laatste is helaas in veel gevallen een eufemisme voor 'fouten verbetert'. Op zich is dat ook een verhullende uitdrukking: alsof fouten niet verkeerd zijn, maar ongestraft het stadium van 'goed' kunnen passeren om in dat van 'beter' te belanden. Vrijwel alles heb ik overgenomen, maar bijvoorbeeld niet jouw verzoek betreffende 'onze' siamese tweeling. In deel 2 heb ik daarover al uitgebreid mijn mening gegeven op blz.404-407. Afgezien van fouten als 'bitter pil' voor 'bittere pil', zaten er ook subtiele fouten onder. Ik noem bijvoorbeeld het verschil tussen 'van hem weinig heel laten' en 'weinig van hem heel laten': het eerste is beter dan het laatste. 'De wacht aanzegde' heb ik laten staan, zij het niet zonder nieuwsgierig te zijn naar jouw lessen krijgstuicht, aan de SPROA te Breda genoten. Omdat ik er een hekel aan heb het personenregister te moeten corrigeren (zie je, hoe behendig het woord 'verbeteren' hier wordt ontweken?), heb ik bijvoorbeeld van de door jou voorgestelde wijziging 'M. van Hattum, bijgestaan door Piet Gerbrandy' een korte versie gemaakt: 'M. van Hattum i.s.m. P. Gerbrandy.' Zou ik dat niet gedaan hebben, dan verschoof alles met minstens één regel, inclusief eigenamen op de onderste regel van een bladzijde. Om die reden heb ik ook de afbeelding van 'Jeroon' laten staan. Ik vind dat trouwens een

* Hoe je dit niet-bestaande woord moet spellen, weet ik niet met zekerheid. In de groene rimboe op de Hoge Heide is een licht heuvelend veulenweitje, waarvan ik abusievelijk aannam dat je het als 'veulenweidje' moest spellen. Bleek volgens het Groene boekje onjuist te zijn. Het ziet er gelukkig niet minder paradijselijk uit, wanneer ik er met de hond omheen wandel.

prachtig portret, waaronder ik wegens het door jou geopperde bezwaar 'op oudere leeftijd' heb toegevoegd. De afbeelding uit jouw brievenboek (het derde) van De Vries vond ik na enig zoeken op het internet terug, maar zij was om twee redenen niet bruikbaar: er liepen letters dwars door zijn gezicht en de pixels zouden haar te vaag hebben gemaakt. Dat portret is in 1812 van hem gemaakt, als ik het wel heb, maar wat staat hij daar jeugdig op. 't Is net alsof Bilderdijk zes jaar daarvóór door een iets ouder broertje van Elius het land is binnengehaald. Voor het 'Helmerscitaal' heb ik inderdaad verwezen naar jouw jongste boek (of heb je er inmiddels weer een klaar?), waarop jijzelf staat afgebeeld. Met snor en al lijkt je een tikje op...Multatuli, wat voor de controverses tussen bilderdijkianen en multatulianen ongekende perspectieven opent. Bij jouw toelichting op een dichtelijke bewerking van de Code Napoléon heb ik moeten lachen, want je betrapte mij inderdaad op de gedachte dat zo iets wel niet berijmd zou zijn. Blijkt er dus een zekere Decomberousse te zijn die dat klusje heeft willen klaren. De spiritus lenis op het Griekse woord voor 'hoogtepunt' heb ik indertijd niet kunnen vinden, zo herinnerde ik mij toen ik jouw aanmerking dienaangaande las,-na veel gedoe is mij dat alsnog gelukt. Jouw opmerking over de drie 'geleerde' heren trok ik mij zeer aan, omdat er een onbedoeld dedain voor o.a. Jan Bosch uitsprak die ik juist hoogacht.

Ik wilde je met deze opsomming alvast een idee geven van mijn verwerking van jouw laatste twee brieven (aan de tweede begin ik vandaag). Dan weet je, hoezeer jouw werk op prijs wordt gesteld.

Ons appartement is bijna klaar, we trekken er volgende week in. Dan zal ik de Berlicumse rimboe, waarin ik me altijd prettig heb gevoeld, verlaten. Je gelooft het niet, maar het laatste wat ik zal zien, voordat we naar de grote stad vertrekken, zal een weiland vol met kamelen zijn. De koeien zijn daaruit allang verdwenen, ondanks advertenties van Campina over 'weidemelk'. Die staan op stal om continu door robots gemolken te worden, terwijl hun plaats buiten door kamelen wordt ingenomen. Ik weet niet, wat Wilders daarvan vindt, maar ik vind dat wel een mooi gezicht. Op nog geen 200 meter van ons tijdelijk verblijf schrielden die dieren soevereiner dan Willem V ooit kon kijken door de weide, bejubeld door veel Belgische toeristen die op de kamelenmelk afkomen. Zondags staat het daar vol met bussen (touringcars meen ik) waaruit slierten toeristen tuk op een verzetje stappen. Wederom geloof je het niet, maar de kamelenboer

organiseert echt een safari op (en over!) de rug van die dieren. Hij adverteert in een wijde omgeving met 'safaritochten' in een weiland in plaats van een woestijn. Je moet maar durven! Het allerongeloofwaardigste is misschien nog wel dit, dat die kamelen volgens mij helemaal geen kamelen zijn, maar dromedarissen. Ze hebben namelijk maar één bult. Of zijn jou, als 'geleerde' heer en annotateur, kamelen met één bult bekend? Daar ben ik nou heus nieuwsgierig naar.

Hartelijke groet,

Gerard

Den Bosch, 12 en 27 april 2014

Mon Rinus,

Wat heb je mij middels een 'ALARM' (dat vier keer afging) voor grote fouten behoed. Dank daarvoor, evenals voor de verbetering van minder grote fouten! Ik heb jouw helaas lange lijst afwerkend in toenevende mate bewondering gekregen voor de manier waarop je leest. Die is uiterst precies en rationeel. Ik mag wel een klein voorbeeld geven van wat ik bedoel: als Bilderdijk zich uit de 'fénêtres' dreigt te werpen, vraag jij je af waarom hij het meervoud gebruikt. Getuigt dat van overdrijving of van een niet weldoordacht plan? Dat laatste was niet in mijn hoofd opgekomen, maar zou zijn aangekondigde zelfmoord minder serieus kunnen maken. 't Maakt dus nogal wat uit, hoe je zoiets leest.

Als ik in het vervolg op jouw lijst van 25 en 27 maart inga, moet je niet denken dat ik een aantal van jouw op- en aanmerkingen negeer, want dat is beslist niet het geval. Over wat ik dankbaar in tekst en noten heb verwerkt, hoor je me nu even niet; ik voel me verplicht om jou óók te laten weten, wat ik niet heb overgenomen. De spelling van een citaat is een heikel punt, want een woord als 'schaamle' spel jij, zoals dat in *DW* staat, terwijl ik vanaf mijn deel 1 van de hedendaagse spelling uitga, elisie niet verdoezel en dat woord als 'scham'le' spel. Fraai is het een noch het ander, wetenschappelijk verantwoord is jouw manier van spellen wel, de mijne bedoelt de lezer door middel van een zoveel mogelijk eigentijdse spelling niet nodeloos vreemd

tegen een oudere tekst te laten aankijken. Over de vrijheden die ik mij veroorloof ten aanzien van bijvoorbeeld de buigings 'n', heb ik in de Inleiding de opmerking gemaakt daaraan in titels en gedichten niet te willen tornen, maar in proza wel. Zo verander ik soms ook de hoofdletter in 'Vorst' en 'Hemel', en schrijf ik 'God' altijd met een hoofdletter (terwijl Bilderdijk dat laatste woord ook als 'god' schrijft). Nu ik tegenwoordig beter heb begrepen wat annotatie kan inhouden, zou ik in het verlengde daarvan een 'diplomatische' weergave van een te annoteren tekst verkiezen boven een 'kritische'. De *Maatschappij van Nederlandse Letterkunde* heb ik uit gewenning op de moderne manier gespeld en naar analogie daarvan moet de *Bataafse Maatschappij van taal en dichtkunde* het vervolgens ook zonder 'sch' stellen. Herhaaldelijk komt een biografie 'over' voor, die jij in 'van' verandert: om verwarring tussen de geportretteerde en de biograaf te voorkomen laat ik op 'van' nooit de naam van de geportretteerde volgen, al zou dat wel kunnen, maar altijd de naam van de biograaf. Omdat ik een hekel aan twee voorzetsels achter elkaar heb, las ik vaak een voornaam voor iemands achternaam in: in plaats van 'een boek van Van Hattum', schrijf ik liever 'een boek van M. van Hattum'. Tijdgenoten van Bilderdijk noem ik vaak met hun voor en achternaam, wanneer Bilderdijk bevriend met hen was: 'Jan Valckenaer' in plaats van 'Valckenaer'. Geldbedragen noteer ik gewoonlijk zo: 'f 140,-' in plaats van 'f 140'. Dat doe ik niet uit krenterigheid, maar om precies te zijn. Op blz.400 volg ik als een echte diplomaat de spelling van de Rijksbegroting, die van de voorafgaande spelling afwijkt. Op blz.314 heb ik het citaat in zijn geheel laten staan, omdat het verband tussen 'vlam' en 'vuur' dat volgens mij rechtvaardigt. Newagebeweging hoor je volgens het Groene boekje eigenlijk zo te schrijven: 'newagebeweging'. Dat Groene boekje kan me wat, dacht ik, laat mij maar voor een beetje structuur zorgen, ik maak er 'Newagebeweging' van. Nu jij dat nog niet gestructureerd genoeg vindt en 'New-agebeweging' of 'Newage-beweging' voorstelt, begint het mij te duizelen van al die bewegingen en houd ik in arren moede de spelling van het Groene boekje aan. Op blz.434 zou ik '15 zangen' in 'vijftien zangen' kunnen wijzigen, maar op blz.432 heb '15 à 16 zangen' vermeld en die twee getallen onder de twintig schrijf ik liever niet voluit. Daarom heb ik die '15 zangen' laten staan.

Een paar vogelkooien heb ik geschrapt, evenals de 'vreselijk' populaire uitdrukking 'met de kennis van nu'. Het verschil tussen 'niet

eens' op blz.445 en 'eens niet' vind ik buitengewoon subtiel: ik heb me graag aan jouw variant gehouden. 'Tacitaans' ben ik op het internet tegengekomen, 'taciteïsch' niet.

Tot zover was ik een paar weken geleden gekomen, toen een zekere ontredder zich van mij meester maakte. Gisteren hebben Ans en ik bijna 150 lege verhuisdozen laten ophalen en nog is het einde van onze verhuisperikelen niet in zicht. Wegens verouderde hard- en software durfde ik mijn oude laptop niet meer te gebruiken, maar dat tweeledig probleem is inmiddels opgelost. Vervolg ik welgemoed en met een bloedend hart mijn verantwoording van jouw lijst.

De naam van de Leidse professor A. 'Kluyt' wordt in tal van bronnen ook als 'Kluit' gespeld. Ik heb me aan die laatste spellingswijze van zijn naam gehouden naar het voorbeeld in Wikipedia. Taedius' is volgens mij een afgeleide vorm van een werkwoord dat in bijvoorbeeld 'me tedet tui' walging uitdrukt. Ik heb die onpersoonlijke constructie voor een zo persoonlijk gevoel als walging in mijn schooltijd raar gevonden en daardoor onthouden. Als dat klopt, dekt 'verveling' niet de lading. Een lastig punt is jouw negatieve en mijn positieve beoordeling van Martien J.G. de Jongs 'standaardwerk': *Bilderdijs dramaturgie*. Ik weet dat jij met recht en reden van mening bent, dat hij Jan Bosch onheus heeft behandeld door een kwestie van iets te maken, wat helemaal geen kwestie was. Maar de volledigheid waarmee hij een deelgebied in het oeuvre van Bilderdijk in kaart heeft gebracht, namelijk diens dramatische werken, dwingt mijn ontzag af en rechtvaardigt mijns inziens, *op het punt van volledigheid*, een vergelijking met het standaardwerk van Joris van Eijnatten. Dat het veel moeilijker is het geestelijk gedachtegoed van Bilderdijk in theologisch en filosofisch dan in dramaturgisch opzicht onder woorden te brengen, geef ik je grif toe (jouw 'storend' zal hierdoor ingegeven zijn, naar ik aanneem), maar de door De Jong nagestreefde volledigheid laat niettemin een vergelijking met andermans werk toe. Enfin, met zo goed als alle andere op- en aanmerkingen jouwzijds heb ik mijn voordeel kunnen doen.

Wil jij op dezelfde prominente plek als in de biografie van Honings en Van Zonneveld 'met medewerking van Marinus van Hattum' zien staan, dan regel ik dat graag voor je. Denkbaar is ook de volgende vermelding na 'Deze brieven vormen de voornaamste bron voor het

derde deel van *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1806-1813)* op blz.625: 'De schrijver is hem bovendien veel dank verschuldigd voor de precisie van diens op- en aanmerkingen, of het nu Bilderdijk in het algemeen betreft of wat er in deel 3 over hem in het bijzonder is meegedeeld.' Laat mij s.v.p. weten wat jouw voorkeur heeft.

Kan deze verantwoording door de beugel: 'De illustraties zijn gebaseerd op foto's van de auteur en uitgeverij Tilia Levis, of afkomstig uit de via het internet vrij te downloaden afbeeldingen uit Wikipedia, het Bilderdijk-Museum en de digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren'? Mij lijkt dat een 'snertverantwoording' die ik beter weg kan laten.

Langzaam hervind ik mijn oude zelf. Ik denk niet bij elke verhuisdoos die mij onder ogen komt aan een doodskist, mijn studeerkamer staat me weer ter beschikking, ten gerieve van de H. Vincentius heb ik afstand van zo'n 150 boeken gedaan bij de herinrichting van mijn bibliotheekje, kortom het leven lacht me toe. Nou ik nog.

Hartelijke groet,

Gerard

Den Bosch, 24 augustus 2014

Mon Rinus,

Dank voor de toezending van drie artikelen, waarvan dat van Rick Honings over de 'beroemdheidscultus' van Bilderdijk mij lang aan het denken heeft gezet. Het klinkt pretentief, als je verklaart aan de ontmythologisering van Bilderdijk te willen bijdragen en je komt slechts met parallellen aanzetten (bijvoorbeeld de melancholie in Vondels en Bilderdijks leven) in plaats van ontmythologiserende onderdelen van een 'beroemdheidscultus'. Het verschil daartussen moet veel scherper worden aangegeven, wil je tot zinnige conclusies komen. De willekeur waarmee Vondel wel en Goethe (die net als Bilderdijk aan een bipolaire II-stoornis zou hebben geleden) niet in

het patroon van zo'n cultus past, ervaar ik als storend. Maar laat iedereen vooral zijn eigen beeld van Bilderdijk ontwerpen, ook al kan ik in hem met de beste wil ter wereld geen 'imagebuilder' ontdekken.

De overeenkomst tussen de *Episode des journées de Septembre 1830* en de naderende ondergang van het Bilderdijk-Museum is treffend: ik zag jou reeds met een uitgerold document in je linkerhand en een geweer met een lange loop aan je linkerschouder redden wat je redden kunt. De wapperende vlag van een dik kereltje achter jou, enige gelijkenis vertonend met ondergetekende, geeft je vleugels, maar of je in staat zult zijn om daadwerkelijk de rol van reddende engel te spelen, zal de tijd leren.

Nog iets tot besluit: de manier waarop je Sans Soucis in de opdracht van je boek voor mij schrijft, 6/100, deed mij denken aan een grapje van een docent Frans uit mijn gymnasiumtijd. In het heetst van de strijd wilde Napoleon van maarschalk Ney weten, of de overwinning nabij was of niet. Er viel geen seconde te verliezen, dus in plaats van een lange brief krabbelde de maarschalk een tekeningetje van de stand van zaken dat hij aan een koerier meegaf. De clou van dit verhaal is, dat Napoleon onmiddellijk begreep wat Ney ermee had bedoeld, terwijl jij er als lezer geen snars van begrijpt. Dat tekeningetje liet een stralende zon zien, waarin een 'N' geschreven was. Dat zou natuurlijk de 'N' van Napoleon of Ney kunnen zijn, maar niets van dat al, want de keizer begreep dat daar in het Frans stond: 'Le 'N' est mis dans le plus grand des astres.' Letterlijk valt daarop inderdaad niets af te dingen, maar de ware betekenis van dit zinnetje wordt je pas duidelijk, indien je het leest als 'l'ennemi est dans les plus grandes desastres'. Napoleon was blij met dit bericht, ik hoop dat jij het bent met dit briefje.

Hartelijke groet voor jullie beiden,

Gerard & Ans

Den Bosch, 28 oktober 2014

Mon Rinus,

Dank voor toezending van Stobbaerts' *De stal uit*, waarvan de beweging haaks op 'de kelder in' staat. Waar je al bang voor was, gaat dus echt gebeuren: de paraferalia van Bilderdijk worden aan het oog onttrokken en van hoog naar laag gebracht. Een naheffing van meer dan € 642.000.000,- wordt sneller aan Brussel afgedragen dan een relatief gering bedrag gevonden, waarmee de overheid ons Museum voor een breed publiek toegankelijk had kunnen houden. Ik zal de vertrouwde entourage missen: de vitrines met boeken, het dodenmasker van onze vriend, het schilderij van Elius en de kolossale fauteuil waarvan het bobbelende fluweel wel in de kelder zal gaan schimmelen. In plaats van een zorgvuldige restauratie is iets anders aan de orde: de posthume verbanning van Bilderdijk. Ineens zie ik ook nog het vrij hoog opgehangen portret dat Hodges van Catharina Rebecca Woesthoven heeft gemaakt: dat zou in het Rijksmuseum niet misstaan. Wat gebeurt er toch met al dat fraais? Hebben zich al aasgieren gemeld om de zorg voor Bilderdijks handschriften over te nemen? Eigenlijk zou je nu het bestuur van onze Vereniging met een gerust hart aan de volgende generatie, Rick Honings bijvoorbeeld, moeten kunnen overdragen. Jammer, dat de tijden te kommervol zijn om dat met een gerust hart te doen.

Was ik jonger en beschikte ik over meer ruimte, dan zou ik graag nog iets uit de boekencollectie hebben aangeschaft. Een paar titels die je noemde, waaronder *Zedelijke Gispingen*, heb ik onlangs in mijn laatste deel vermeld. Nu zie ik er node van af, maar niet zonder jou te bedanken voor de wijze waarop je mij er attent op hebt gemaakt.

Ik ben deze dagen geheel vervuld van *Over het menselijk verstand*, voor de behandeling waarvan ik onbeschaamd veel pagina's gebruik. Ik beschouw dat als zijn beste verhandeling. Loopt alles volgens plan, dan zal ik medio 2015 m'n project hebben afgerond. Loop ik hier in de herfstzon te wandelen en na te denken over de betekenis van Bilderdijk of over wat hij geschreven heeft, dan beschouw ik me als een bevoorrecht mens dat ik mij met hem kan bezighouden. Zijn invectieven en intolerante houding neem ik voor lief, omdat ik meen te begrijpen uit wat voor gekweld gemoed die zijn voortgekomen. Weet jij overigens wat een 'mercuriaal' is? Het moet een soort raster zijn

dat een drukker gebruikt om de letters in het gelid te zetten. Maar op het internet heb ik een twaalftal andere omschrijvingen gevonden, waarmee ik niets kon beginnen. Bilderdijk is boos op Immerzeel en zegt dan geïrriteerd, dat diens drukker of letterzetter Pieper een beter 'mercuriaal' van hem moet krijgen. Ik had dat in mijn boek willen vermelden, maar heb dat wegens mijn onkunde maar weggelaten. Dezelfde moeilijkheid deed zich ten aanzien van 'Echte Documenten' voor, die Da Costa in zijn 'biografie' vermeldt. Die moet Bilderdijk rond 1821 hebben doen uitgeven, maar ik heb er nog nooit een exemplaar van gezien. Er staan herinneringen aan zijn grootmoeders school in benevens stukken die op zijn verbanning betrekking hebben. Bij gelegenheid hoop ik daarover iets nader te vernemen.

De door mij gevreesde kerstcruises am Rhein, kerstmarkten in Brunswijk, worst- en Glühweinfesten rijgen zich in de krantenadvertenties reeds aaneen. Daar zul je in sloopstermen (ik bedoel een schommelend roeibootje waarin een visser zit) samen met Hans nog een zware dobber aan hebben!

Recht herzlich, ook van Frau Antje

Gerard

Den Bosch, 5 maart 2015

Mon Rinus,

Alvorens naar Spanje te vertrekken, wil ik je bedanken voor Bilderdijks verjaarsgedichten voor zijn vrouw, die op den III^{den} van Hooimaand (zonder 'de' daarvoor) verjaarde. Voor het jaar 1828 heb ik er in mijn kroniek graag gebruik van gemaakt om een gewaagde conclusie in verband met de dood van Catharina Rebecca Woesthoven te kunnen trekken, want misschien dacht hij wel aan haar, toen hij 'de sloopwet der natuur' ter sprake bracht, 'waar wij 't scheiden in verbeiden van den teersten zielenknoop', of toen hij de 'dag van scheuring, van betreuring', liet volgen door een dag 'van beter hoop'. Maar eigenlijk wil ik het daarover niet hebben, want *De post van Bilderdijk* houdt mij bezig. Zo aangenaam als ik getroffen was door de laudatio van Joris van Eijnatten in de naar Aurora vernoemde zaal, zo siegen-

beeks deed mij de lofprijsing in het woord vooraf aan. Jouw annotatiewijze wordt daarin op een rare manier geprezen en ik vroeg mij af, hoe jij dat hebt ervaren. Eerst lichten de drie musketiers de noodzaak van annotatie bij twee van Bilderdijks brieven door Van den Berg en Mathijssen toe, dan reppen zij van een vergelijking met de annotatiewijze van Van Hattum en tenslotte boren zij alle vermelde annotatiewijzen de grond in, want Joris van Eijnatten zal wel eens 'even' laten zien 'hoe het wel zou moeten'. Het is van tweeën een: men prijst een ander, of men doet dat niet. Natuurlijk is een gewogen oordeel ook mogelijk, maar daar is een *laudatio* niet voor bedoeld. Een dolkje in de rug past alleen bij een verdachte omhelzing, niet bij een felicitatie. Misschien ben ik een beetje te boos en moet ik van 'speldenprikken' spreken, maar die kom ik dan ook in Joris' *Pleidooi voor anti-postmodern stofgewroet* veelvuldig tegen. Zo'n denigrerende opmerking als 'Amstelveense paarden' die hij niet 'nodeloos in de bek' wil kijken, geeft toch weinig blijk van waardering en heeft ook niets met een bepaalde wijze van annoteren te maken. Het antwoord op de vraag: 'Wat zou van Hattum als brievenbezorger over bovenstaand antwoord van Bilderdijk te melden hebben?' vind ik beneden peil. "Niet veel, ben ik bang," is het antwoord van een zogenaamd 'wijze' professor aan een domme student. Zoals er proportioneel iets mis is met Van Eijnattens *laudatio*, is er ook iets mis met de door hem gewenste verhouding tussen annotaties ter verheldering van de 'handschriftelijke tekst' en literair-historische voetnoten. Meer van de laatste soort wordt door hem node gemist, (daar zit óók weer zoiets halfslachtigs in: je levert wel goed werk, maar het is te weinig), waarna hij, na wat inleidend gemompel over *peers*, met een eigen proeve van annotatie komt. Het is indrukwekkend wat hij aan wetenswaardigheden over de Chinese bruidsluier in het algemeen en de *Bilderdykia convolvulus* in het bijzonder bijeen heeft gescharreld, maar het is te veel en heeft mijn inzicht in Bilderdijks botanische lusten niet dienovereenkomstig vergroot. Wat een scheve verhoudingen heeft hij ook in dit opzicht gecreëerd! Van zijn commentaar op noot nummer IV vermag ik niets te begrijpen: het essentiële verschil tussen het deel van een citaat: 'Wat een leegte in de wereld!' en het hele citaat: 'O ijdlezielsgeloof, belachelijk stofgewroet!' ontgaat me, dus ook het 'verwijft' van postmodernisme aan het adres van Bilderdijk. Ik had me voorgenomen met hem in zee te gaan voor een nieuw project over Van Goens. Hij heeft mij ooit toegezegd, dat ik van zijn

voorwerk (ontcijferingen van Van Goens' bar lastige handschrift) gebruik mocht maken. Maar nu twijfel ik eraan, of ik dat wel doen zal, tenzij, ja, tenzij...je zou vinden, dat ik zijn artikel te scherp heb gelezen en dat ik aan academische schermutselingen niet te zwaar moet tillen. Zo, nu heb ik mijn hart (strikt vertrouwelijk) gelucht en kan ik mijn koffer gaan pakken voor onze reis naar Spanje. Een convolvulgende keer valt er misschien weer iets te lachen.

Hartelijke groet voor jullie beiden,

Gerard

Den Bosch, 19 mei 2015

Mon Rinus,

Waarschijnlijk ontvang je van drukkerij 'HollandRidderkerk' een dezer dagen een exemplaar van mijn kroniek deel 4, zonder cover, waarin je net zoveel kunt strepen en op- en aanmerkingen maken, als je zelf wil. Je hebt me de vorige keer, bij het verschijnen van deel 3, voor een groot aantal fouten behoed: je sloeg minstens een keer of vijf ALARM, waardoor ik in staat was om blunders in plaats van fouten te vermijden. Je hebt mij gezegd, dat je deel 4 ook onder handen zou willen nemen; daarom vraag ik niet eerst netjes of je daartoe bereid bent, maar stuur ik je een complete printproef van deel 4 (op de cover na). Ik realiseer mij er niet minder om wat voor werk je te wachten staat en ben je bij voorbaat dankbaar voor de tijd en energie die je daaraan besteedt. Ik ben aan het 'afkicken', nu ik voor het eerst na vijf jaar niet meer hoeft te schrijven. Als ik daarop terugkijk, kan ik bijna niet geloven vijf boeken over Bilderdijk te hebben geschreven. Wat het belang daarvan ook is, mijn missie zit er op.

Voor Ans' uitgeverij heb ik vorige week een sonnettenbundel van Jaap van Dijkhuizen gepresenteerd in Velp, *Portretten in sonnetten*, en was ik de week daarvoor in Laren voor de presentatie van *Huis in Laren* van Illegon Strazza-Brinkman. Dat laatste boekje bevat de herinneringen van een kind aan de Tweede Wereldoorlog. Deze week maak ik tijd vrij voor de twee dikke delen van Willem Otterspeers biografie over W.F. Hermans. Zijn literaire en persoonlijk leven stond

in het teken van wrok, wraak en een afgezwakte variant daarvan: rancune. Wat een treurnis alom, die nochtans van die van Bilderdijk zeer verschilt: de mystieke vervoering van laatstgenoemde vormde een tegenwicht voor een van kinds af aan als mislukt ervaren leven. In filosofisch opzicht waren er raakvlakken tussen die twee (wat Bilderdijk veel minder ouderwets maakt dan menigeen denkt), terwijl zij in stilistisch opzicht weer enorm verschilden. Hermans introduceerde een journalistieke manier van schrijven, ongeacht het door hem beoefende subgenre, had bijvoorbeeld een hekel aan Proust van wie hij tijdens zijn leven niet meer dan 30 bladzijdes heeft gelezen en bereidde de huidige zapcultuur voor, waarin oneliners boven volzinnen worden geprefereerd. Bilderdijk drukte zich daarentegen zo genuanceerd uit, dat hij het niet zonder volzinnen kon stellen. Als je nu twee thematisch verwante romans leest, *Magdalena* van Maarten 't Hart en *Ik kom terug* van Adriaan van Dis, valt (althans mij) op, dat 't Hart niet afkerig van de volzin lijkt te zijn, een verkapte bilderdijkiaan als hij in dat opzicht is, en dat Van Dis meer in de traditie van Hermans thuishoort.

Voor het overige denk ik na over hoe nu verder. Gegeven de jongste ervaring met Joris van Eijnatten ben ik huiverig om met hem in zee te gaan, al vind ik dat jij de wijste partij hebt gekozen door het voorgvallene niet gewichtiger te maken dan strikt nodig is. Zoals ik vorig jaar voor mijn overleden vriend Willem Derks een uitgebreid *Na-woord* in zijn door Ans uitgegeven gedichtenbundel *Double Bind* heb geschreven, overweeg ik het boek van een andere dode vriend, Huub Broekhuijse, over Dahrendorf van commentaar te voorzien. Van psycholoog ontwikkel ik me zodoende tot filosoof en socioloog, die een antwoord op de vraag tracht te formuleren, of het neoliberalisme het einde van de sociaaldemocratie heeft ingeluid. Dat is geen gering project (op z'n Hermans geformuleerd). Ik ga binnenkort eerst het door Broekhuijse nagelaten materiaal verkennen, daarna zien we wel verder.

De papavervelden bloeien nog niet, maar zodra dat wel het geval is, wandelen we daar gevierd naar toe!

Hartelijke groet,

Gerard

Den Bosch, 25 mei 2015

Mon Rinus,

Gisterenavond kwam ik erachter dat vanaf blz.428 mijn verwijzingen naar pagina's in de kroniek niet kloppen. Blanco pagina's zijn daar debet aan, maar dat is slechts ogenschijnlijk het geval, want ik had natuurlijk beter moeten opletten. Ik wilde je dit zo snel mogelijk laten weten, omdat het Personenregister en verwijzingen van het type 'Zie blz. zoveel van dit boek' jou tot onnodige correcties zouden kunnen verleiden. Nadat ik jouw tekstuele verbeteringen heb ontvangen, ga ik alle verwijzingen naar pagina's nog een keer bij langs.

Eindnoot 10 op blz.585 heb ik als volgt uitgebreid: 'Van Eijnatten 'verfaloppeerde' zich, zou men onder verwijzing naar zijn proeve van een annotatie op blz.84 e.v. kunnen vaststellen, wanneer hij het belang van Bilderdijks brieven onderschat. Dat hij meende er goed aan te doen omstandig over een naar Bilderdijk vernoemde Chinese bruidssluier uit te weiden *ter ere van* M. van Hattum: 'Kijk, zo pak je dat aan,' zodat men de indruk krijgt dat hij zulks *ter correctie* heeft bedoeld, zij hem op grond van de slotzin in zijn bijdrage aan *De post van Bilderdijk* vergeven: 'Want tegen de zeldzame editoriale bekwaamheid en de mateloze gedrevenheid van de rasechte bilderdijkiaan Van Hattum kan geen enkel 'ja, mits' op.' Idem. Blz.88.' Het is voor jou te delicaat om hierover je mening te geven, ik informeer je slechts.

Eindnoot 21 op blz.585-586 heb ik als volgt uitgebreid: 'Bestaan er niet meer overeenkomsten tussen W.F. Hermans en Bilderdijk dan tussen Thomas Rosenboom en 'de grote Ongenietbare'? Eerstgenoemden voelden zich als nationale figuur ernstig tekortgedaan, verveelden hun critici op het einde van hun leven met politieke en filosofische statements,-rancuneuze herhalingen van eerder geuite klachten vaak in aanklachten uitgemond-, waren tegen het gelijkheidsideaal (volgens de een leidend tot burgeroorlog en volgens de ander tot geweld: 'Waar onderscheid wegvalt, heerst de willekeur, waar hiërarchie verdwijnt, komt de onderste steen boven, waar gelijkheid heerst, heerst het geweld.' Beiden compenseerden 'hun mislukking door zinloze toewijding' na schitterende successen behaald te hebben en wantrouwden, zij het om verschillende redenen, het belang van wetenschap in het algemeen en van geologie in het bijzonder. Zie

W. Otterspeer, *De zanger van de wrok Willem Frederik Hermans. Biografie, deel 2 (1953-1995)*. Amsterdam/Antwerpen, 2015. Blz.874 en 894. Afgezien van verschillen in hun godsdienstige opvatting over God en de god Denkbaar, bestaat het grootste verschil tussen Hermans en Bilderdijk in hun taalvaardigheid. Vergelijk de lengte van Bilderdijks en Rosenbooms zinnen eens met die van Hermans: 'Soms voel ik me eigenlijk helemaal niet oud. Maar ik zocht iets op in de atlas en mijn oog viel op de kaart van Sicilië. Ik heb op Sicilië rondgereisd in de zomer van 1955. Daarna ben ik nooit meer op Sicilië geweest, dat ik prachtig vond. Maar ik zal er niet nog eens naar toe gaan. Uren in treinen zitten, nachten op boten, liever niet. Och, het meeste ter wereld ziet er toch overal min of meer hetzelfde uit.' Zie W. Otterspeer, op.cit. Blz.976.'

Via bijgevoegd materiaal zal het je minder moeilijk vallen de proefprint terug te sturen, althans dat hoop ik. Als jullie deze kant uit komen ter bezichtiging van de Gestelse papavervelden, gaan we hier dichtbij uit eten op de Pettelaarse Schans, van waaruit Frederik Hendrik Den Bosch heeft veroverd. Die schans ligt net iets hoger dan de Vughter Poort, waar Maurits natte voeten kreeg toen hij bijna tien jaar eerder hetzelfde tevergeefs probeerde. Tot op de dag van vandaag is Het Bossche Broek een natte bedoening, maar schilderachtig om te zien. Wij kijken er vanuit onze flat op neer en wanen in Den Bosch aan Zee te wonen, wanneer er een blauwachtig licht over de velden hangt. Tot zover de woorden van dit epistel. Een dankbare en hartelijke tussentijdse groet van

Gerard

Den Bosch, 2 juni 2015

Mon Rinus,

De lege pagina waarnaar jouw naam in het Personenregister verwijst, illustreert hoe voorbarig ik een proefprint van mijn kroniek naar jou heb toegestuurd. Ans en ik kwamen gisteren terug van een korte vakantie in de Ardennen, waar ik als laatste hoofdstuk I van het vierde deel pagina voor pagina heb gecorrigeerd: ik schrok van de vele fouten waarvoor ik mij ook als neerlandicus diep schaam. Hoe kon ik

die al schrijvend maken en bij herlezing laten staan? Fouten van het type 'incongruentie', verkeerde voorzetsels en volgorde van zinsdelen, omslachtige formuleringen ('vanuit een retrospectief standpunt bekeken' in plaats van 'achteraf') en ongewenste spaties kwamen zo vaak voor, dat het 'doorlezen' erdoor werd geremd. Blijkbaar heb ik mij al te zeer op de inhoud gefocust en de vorm verwaarloost, wat des te kwalijker is, omdat ik Bilderdijk als taalvirtuoos aanprijs. Gelukkig kan ik nog de nodige verbeteringen aanbrengen, mede dankzij jouw lijstje. Mijn dank daarvoor is groot.

Dat geworstel met de computer vergalt ook mijn leven van tijd tot tijd: ben je net bezig iets te noteren, komt er een up-date van Word voorbij. Kun je meer dan een half uur wachten, voordat je weer verder kunt. Toch is het gemak van dat ding groter dan het ongemak, al was het alleen maar omdat je op het internet snel kunt uitzoeken, of bijvoorbeeld met 'Vosmaer' 'Carel' dan wel 'Isaac' bedoeld is. Dat soort klusjes moet vroeger veel meer tijd hebben gekost: je moest ervoor naar een bibliotheek of een naslagwerk raadplegen.

Laat de papavers nu in bloei staan. Het schijnt aanstaande vrijdag mooi weer te worden. Zou dat niet een geschikte dag zijn om... Of overval ik jullie met de suggestie naar hier te komen? Graag haal ik jullie van het station op en breng ik jullie terug, maar dat moet natuurlijk wel in overeenstemming met jullie plannen zijn.

Hartelijk groet van asinissimus

Gerardus

Den Bosch, juni 2015

Mon Rinus,

Wat ben ik je dankbaar voor het zorgvuldig lezen van het vierde deel van mijn kroniek: dat had niet beter gekund! Verreweg de meeste fouten heb ik ongedaan gemaakt door jouw verbeteringen letterlijk over te nemen. Soms speelde een leger duivels me parten, waarvan ik in een bijzin beweerde dat *dat* strijd *zouden* leveren in Armageddon. Aan hen wijt ik mijn blindheid voor dit soort fouten, terwijl ik jou gelukkig prijs, omdat jij je niet door hen hebt laten verschalken. Wie

schrijft er nou: 'Het luidt nauw' in plaats van 'Het luistert nauw'? Mag ik uit schaamte jou het antwoord op die vraag schuldig blijven? Ook ben ik zo gewend te citeren uit boeken, dat ik het voorzetsel 'in' in plaats van 'op' gebruikte voor de verwijzing naar een schilderij van Delacroix. Het is onbegrijpelijk en kwalijk, denk ik dan, dat ik daarover heen heb gelezen. Jij deed dat gelukkig niet. Op blz.209 staat 'ondicht' ter karakterisering van *Onderwijs*, welk gedicht Bilderdijk speciaal voor Lodewijk schreef. Omdat ik eerder (op blz.177) daarover weinig goeds heb vermeld, heb ik 'ondicht' laten staan. De uitleg bij 'louwmaand' heb ik eveneens laten staan, omdat ik die maand eerder met iets halfwarms dan met 'looien' in verband bracht: ik had er geen idee van dat daarmee januari werd bedoeld. Vanaf bladzijde 275 (en daarvóór) ben ik zelf ook fouten gaan verbeteren en redeneringen herformuleren. Tezamen met betere 'lassen' kom ik boven de 200 wijzigingen uit. Als ik dan denk aan jouw telwerk (zoveel regels van boven en zoveel van onderen) schaam ik mij voor twee dingen diep: dat ik die fouten niet heb verbeterd alvorens jou de proefprint te laten lezen en dat jij voor mij een rotklus aan het klaren bent. Ik heb het idee niet in mijn hemd te staan (dat zou nog een overhemd kunnen wezen, nietwaar?), maar in mijn ondergoed. Het benedenmaatse aspect van deze omschrijving die ook een kwalificatie inhoudt, is een tussentijdse verontschuldiging meer dan waard. Dus bij dezen: mijn verontschuldigen! Mocht je de afgelopen dagen afwezig zijn geweest, dan kan ik jou mijn exemplaar van de proefprint sturen: dat scheelt jou in dat geval aanzienlijk veel werk. Maar ik vrees dat hier sprake is van een specerij die na de maaltijd op tafel wordt gezet.

Hartelijke groet,

Gerardus Pudeo

Den Bosch, 22 juni 2015

Mon Rinus,

Ter aanvulling op mijn dankbetuiging volgen hier een paar losse punten, door jou in de laatste lichting vermeld:

1. Voor het papschuitje van peetoom Bilderdijk voor Willem Daniël da Costa heb ik jouw artikel in jaargang 7 en 15 van *MBM* vermeld, plus de anekdote dat het papschuitje per nachtschuit in Amsterdam arriveerde. Zie noot 1195.
2. Op blz.402, na 'misverstanden' voeg je toe: 'Ook over die ridder van de zwaan (zie Brw 3)'. Die toevoeging heb ik niet begrepen. Als het belangrijk is, verneem ik graag meer daarover.
3. Wat is er fout aan 'in de loop der tijd'? Tijd is weliswaar mannelijk, maar als een foutieve uitdrukking is ingeburgerd, wordt die krachtens de meerderheidsregel toch goed?
4. Ook van mensen kan volgens mij worden gezegd, dat zij een teken van tegenspraak zijn. In *Lucas 2:25-35* zegt Simeon tegen Maria, dat haar kind een teken van tegenspraak zal zijn.
5. 'Voor zover' is volgens het Groene Boekje een uit twee woorden bestaande voegwoordelijk uitdrukking. Daarom heb ik 'voorzover' vermeden.
6. De volgende passage heb ik geschrapt, het overleg indachtig dat Lodewijk en Da Costa een paar maanden voor het overlijden van Bilderdijk voerden over hatelijkheden aan het adres van Siegenbeek: 'Van Eijnatten 'verfaloppeerde' zich, zou men onder verwijzing naar zijn proeve van een annotatie op blz.84 e.v. kunnen vaststellen, wanneer hij het belang van Bilderdijks brieven onderschat. Dat hij meende er goed aan te doen omstandig over een naar Bilderdijk vernoemde Chinese bruidssluier uit te weiden *ter ere* van M. van Hattum: 'Kijk, zo pak je dat aan,' zodat men de indruk krijgt dat hij zulks *ter correctie* heeft bedoeld, zij hem op grond van de slotzin in zijn bijdrage aan 'De post van Bilderdijk' vergeven: 'Want tegen de zeldzame editoriale bekwaamheid en de mateloze gedrevenheid van de rasechte bilderdijkaan Van Hattum kan geen enkel 'ja, mits' op.'

Nu lees ik alles nog één keer over en dan is het vierde deel af. Ans en ik zijn op vakantie naar kasteel Vaeshartelt geweest, waarvan koning

Willem II en Meneer Pie (zijnde geen wiskundig genie, maar Petrus Regout) in de negentiende eeuw eigenaar waren. Op weg naar huis kwamen we in Thorn terecht, waarvan het beroemde Stift is gesticht door een graaf van Teisterbant. Zijn dochter was de eerste abdis van dat Stift. Zou Bilderdijk háár ten voorbeeld hebben willen stellen aan Louise? Begin augustus gaan we een paar dagen naar Huis Duin & Kruidberg in Santpoort. 't Is heel raar om niet meer dagelijks met onze vriend bezig te zijn.

Ik wens je een vooral in digitaal opzicht zorgeloze tijd toe!

Hartelijke groet,

Gerard

Den Bosch, 14 augustus 2015

Mon Rinus,

Om een rare reden laat de publicatie van deel 4 nog even op zich wachten: drukkerij HollandRidderkerk werkt aan het ontwerp van een kartonnen hoes waarin alle delen passen. Dat blijkt ingewikkelder te zijn dan ik dacht, want zoiets driedimensionaals moet in tweedimensionale vorm per post kunnen worden verzonden. Zodra ik alles tegelijk kan versturen, ontvang je twee exemplaren van deel 4 met twee hoezen bestemd voor jezelf en onze vereniging.

Tja, het grote broertje van de kleine Johannes heeft gesproken. Hij heeft niet begrepen, waarom ik het onmogelijk acht een biografie van Bilderdijk te schrijven en dat ik, als gevolg van die moeilijkheid, een kroniek heb willen schrijven. Niet het leven van Bilderdijk staat daarin centraal, maar alles wat daarover in de vorm van een voornamelijk chronologisch geordende reeks van waardeoordelen bekend is. Zulke oordelen vragen erom getoetst te worden, waardoor een chroniqueur zich inderdaad blootgeeft. In afkeurende zin heb ik Bourdieu, Dini Helmers en Lotte Jensen de revue laten passeren. Ik heb daar geen spijt van, al vindt Johannes dat ik de middelste persoon 'misselijk' heb behandeld. Het zij zo, op actie (ook van mij) volgt nu eenmaal reactie. Dat mijn boek een 'warrige' en 'wijdlopipe' indruk maakt, betreur ik, maar zal ik hem (zeker wat de eerste diskwali-

ficatie betreft) niet nazeggen. Evenmin hanteer ik bij voorkeur woorden als 'academisch' en 'wetenschap', behept als ik ben met een postmoderne tic.

Jouw vriendelijke suggesties, zowel ten aanzien van een weerwoord op het artikel van Johannes en een kritiek op het vierde deel in het *Mededelingenblad* als ten aanzien van een zakenregister op de vier delen, laat ik voor wat zij zijn. Ik put voldoening uit het feit, dat mijn kroniek bestaat. Bilderdijk als taalvirtuoos en denker is naar mijn gevoel recht gedaan. Als heraut van de newagebeweging zal hij zich voortaan ook zonder mij wel weten te redden. Dat biedt mij de gelegenheid mijn laatste boek te schrijven over een heel ander onderwerp. Met de voorbereiding daarvan vorder ik al zo gestaag, dat onze gemeenschappelijke vriend tijdelijk het nakijken heeft.

Hartelijke groet,

Gerard

Den Bosch, 21 oktober 2015

Mon Rinus,

Gisteren heb ik eindelijk de kartonnen hoes ontvangen, waarvan de vervaardiging HollandRidderkerk meer tijd kostte dan mij het schrijven van een half boek. Vandaag haast ik mij het op 14 augustus jl. beloofde naar jou toe te sturen.

In *Menselijk, al te menselijk. Een boek voor vrije geesten* zegt Nietzsche: 'Wanneer men over het geheel verkeerd wordt begrepen, is het niet mogelijk één speciaal misverstand radicaal uit de weg te ruimen. Dit moet men inzien om geen nodeloze energie aan zijn verdediging te verspillen.' Zo bezien, doe ik er goed aan Johannes' kritiek op deel 3 van mijn kroniek niet te weerspreken. Maar als ik die kritiek onweersproken laat, gaat het met het vierde deel van mijn kroniek waarschijnlijk net zo als met het derde.

In de bijlage tref je een *preventief* weerwoord aan, waarvan ik mij afvraag of het wel een publicatie in de volgende aflevering van ons *Mededelingenblad* verdient. Ans maakt bezwaren tegen het vierde punt, spreekt niet ten onrechte van 'terugpakken' en raadt mij aan

dat in zijn geheel te schrappen. Misschien moet ik mij bij mijn oorspronkelijk voornemen houden en alles schrappen, dat wil zeggen in het geheel niet reageren?

Hartelijke groet,

Gerard

Weerwoord naar aanleiding van G.J. Johannes' kritiek op deel 3 van G. Leliefeld, *Over het leven van een zonderling genie (1799-1813)*, Uitgeverij Tilia Levis, 2014.

Johannes!

Ik noem je niet 'mijn', ik zie heel goed in dat je dat nooit geweest bent, en ik ben er hard genoeg voor gestraft, dat die gedachte eens mijn ziel verheugde.

Uit: *Enten-Eller* van Kierkegaard

Op vier punten verschil ik met Johannes van mening. Ten eerste noemde ik mij uit bescheidenheid een chroniqueur van Bilderdijks leven en niet een biograaf. Mijn boek is een 'aanzet tot een biografie' of een 'kroniek', omdat ik wel veel *over* hem gelezen heb, maar niet alles *van* hem. Wegens zijn brieven in talen die ik niet beheers (waaronder Perzisch, Hebreeuws, Chaldeeus en Aramees), zijn kennis van een taal als het nogal obscuur in de oren klinkende Muransdrulla en zijn duizenden aantekeningen in de vorm van mij grotendeels onbekende 'adversaria', waagde ik het niet mij zijn biograaf te noemen. Het woord 'over' in de titel wijst daarop, want niet het leven van een zonderling genie staat in deze kroniek centraal, maar wat daarover bekend is. Ik heb het voorwerk voor het schrijven van een biografie over Bilderdijk willen doen. Door na te gaan wat hijzelf gezegd, geschreven en gedaan heeft en het resultaat van mijn nasporingen niet als een doel op zichzelf te beschouwen, maar te koppelen aan het oordeel van anderen, inclusief het mijne, vleide ik mij met de hoop dat voor de ogen van lezers het beeld van een indrukwekkende figuur zou oprijzen. Natuurlijk moest zo'n boek dikker worden dan een biografie, gebiedt de 'relevantie' mij op te merken in plaats van dat zij zich beklagt over het geweld dat ik haar zou hebben aangedaan.

Ten tweede wordt mijn visie op Bilderdijk nergens ter sprake gebracht, terwijl het tot het handwerk van een criticus behoort zo iets wel te doen. Met geen woord rept Johannes van Bilderdijk als taalvirtuoos, denker en Vader van de newagebeweging. Dus heeft hij niet alleen mijn intentie niet begrepen, maar is hij er ook niet in geslaagd de kern van deel 3 te vatten.

Ten derde begrijp ik niet goed, wat ik in het derde deel heb miszegd. Over Pierre Bourdieu liet ik mij slechts in een voetnoot ontvallen, dat

hij een nieuwe zijtak of twijg van wetenschap meende te hebben ontdekt door de kwaliteit (wat iets anders is dan de populariteit) van literaire werken af te laten hangen van hun verkoopcijfers in plaats van hun intrinsieke waarde. Is dat 'waar' of is dat, afgezien van dat ene takje, 'warrig'? Ik kwam mijn criticus zelfs nog een beetje te hulp door over die waarde op te merken, dat daarvoor geen objectieve data zijn aan te voeren. Over Dini Helmers stelde ik vast, dat haar mening over Bilderdijs eerste vrouw ten zeerste afwijkt van die van Fruin, Sterck en Bosch. Zij zouden Catharina Woesthoven hebben 'beklad', waartegen ik opwierp dat haar gedragingen jegens Kumpel, Turnbull de Mikker, nicht Van Onna en Christiaan Woesthoven een negatief patroon verraden. Als dat zo is, kan er van 'bekladden' toch geen sprake zijn! Is dat 'waar' of is dat 'warrig'? Lotte Jensen nam ik de maat, omdat zij over 'verzetsliteratuur' sprak onder koning Lodewijk door die term middels een vergelijking met soortgelijke literatuur uit de Tweede Wereldoorlog te munten. Je moet maar durven: er valt immers tussen 1806 en 1810 niet één gedicht te signaleren, dat Jan Camperts *Het lied der achttien doden* ook maar enigszins benadert. Ik onderbouwde mijn mening door voor het overige naar Colenbranders *Gedenkstukken* te verwijzen: het verzet tegen 'le bon roi', zoals ook Bilderdijk hem beschouwde, was minimaal. Is dat 'waar' of is dat 'warrig'? In het vierde deel, dat al klaar is, tapte ik uit hetzelfde vaatje. Dat kan nog leuk worden, als de vaststelling van wat mij niet smaakt anderen de keel uit komt. Rest nog één slotvraag in dit verband: is het grote broertje van de kleine Johannes zelf niet warrig, als hij in voornoemde drie gevallen het onderscheid tussen 'warrig' en 'waar' niet kan of wil maken?

Ten vierde maakt zijn proza op mij een gortdroge en, wat je van een grutter niet zou verwachten, bombastische indruk. Laat Bilderdijk in zijn studeerkamer een potkachel ontploffen om zijn gemoed te luchten, dan maakt Johannes er een moderne 'combiketel' van. Hij voert de druk in het hydraulisch netwerk daarbinnen zo hoog op, dat er wel een ontlading moet volgen. Dan schrijft hij een artikel onder de (met recht 'pakkend' te noemen) titel: *Nachtegaal of combiketel? Metaforen voor het dichterschap bij Willem Bilderdijk (en Albert Verwey)*, zonder te beseffen, dat het beeld van zo'n ketel a priori ongeschikt is om er het dichterschap van beiden mee te karakteriseren. Maar één compliment wil ik hem geven. Bilderdijk was een gemankeerde krijgsheer en, zo gezien, getuigt het van scherpzinnigheid om zijn

woorden met een 'welgeordend leger' te vergelijken. Tot zo'n even onverwachte als accurate vergelijking is Johannes blijkbaar óók in staat.

G. Leliefeld

Den Bosch, 30 december 2015

Mon Rinus,

Het is precies zoals je zegt: om de ontvangst en waardering van mijn boeken gaat het mij aanzienlijk minder dan om het plezier en de innerlijk gevoelde noodzaak om ze te schrijven. Het jaar 2015 mag voor jou wegens de perikelen rond het Bilderdijk-Museum zorgelijk geweest zijn,-het was vooral een productief jaar dat, afgezien van welgevulde rolkoffers en rugzakken, een reeks van interessante artikelen (zoals dat over het boek van Dini Helmers,-met een proeve van filologisch verantwoorde tekstkritiek, herinnerend aan de falopische bijdrage van Joris van Eijnatten-, en over Olense potten) opleverde. Het ongetwijfeld vermaarde gedicht van Nierstrasz, *Naerebout*, zegt mij persoonlijk niets, maar ik ben nu al benieuwd naar het artikel dat je daarover gaat schrijven. Kan het overigens zijn, dat er van mij nog een artikel over de biografie, *Amuse*, bij de drukker van het *Mededelingenblad* is blijven liggen? Volgens mij heb ik dat ooit op jouw verzoek ingeleverd, maar is het (nog) niet verschenen.

Wat je over Van Goens opmerkt, neem ik ter harte voor een project op de lange baan. Wat mij nu volledig in zijn ban heeft, is een project op de korte baan: ik heb bijna de voorbereidingen afgerond om *Het filosofisch labyrint* te kunnen schrijven, dat over het waarheidsbegrip zal gaan en over de pretenties van de meeste filosofen, die menen de waarheid in pacht te hebben. Zoals ik mij vroeger als student onthield van kritiek op de neerlandistiek, zolang ik mijn studie niet voltooid had, zo meende ik mij ook van kritiek op filosofen te moeten onthouden (al had ik vaak de grootste moeite om de eerste zinnen van hun werken niet te weerspreken), zolang ik mij onvoldoende in hun werken had verdiept. Die fase ben ik inmiddels voorbij, zelfs wanneer ik het 'efexis' van Nietzsche serieus wil nemen en mij dienovereenkom-

stig geweld aandoe om niet al lezend mijn eigen mening over een filosofisch vraagstuk te geven.

Wat dit project zou kunnen bedreigen en mijn uithuizigheid enigszins beperkt (de tranen springen mij in de ogen als je uitweidt over café Quinten Matsijs in de Moriaanstraat te Antwerpen) is een gevoel van malaise, als gevolg van fysieke beperkingen. Ik zal je daarvan net zo'n gedetailleerd beeld schetsen, als de voet van de Predikstoel in de Sint-Andrieskerk te Antwerpen laat zien: in werkelijkheid is er niettegenstaande die voet dus meer aan de hand. Zo blijkt ik plotse-ling zéér apneutisch te zijn. Ans ligt 's nachts naast mij te tellen: een-entwintig, tweeëntwintig...achtentwintig, en staat doodsangsten uit, terwijl ik nietsvermoedend een voorschot op de eeuwige rust neem. Wanneer ik dan heradem, gaat dat met een luid gesnurk gepaard waarvan ikzelf ook weleens wakker schiet. Zo'n vijftig keer per uur verhindert apneu mij in een diepe slaap te geraken, wat overdag tot chronische vermoeidheid leidt. Binnenkort krijg ik niet een gebits-annex keelprothese (die is uitsluitend voor de lichtere gevallen), maar een op maat gemaakt vliegeniersmasker* op mijn hoofd aan-gemeten. Mijn lichaam is als draadjesvlees een etmaal lang aan aller-lei apparaten verbonden geweest, waarna de scans mijn lot uitwe-zen: hart- en vaatziektes liggen op de loer, evenals ouderdomsdiabe-tes wegens mijn overgewicht, en ja, de kans op een beroerte is ook groot. Dat laatste bevestigde de specialist zo positief, met zijdelings een meewarige blik op mij, dat ik geheel gerustgesteld de spreekka-mer verliet. Ik was die in gezelschap van Ans binnengelopen met het idee dat al het onderzoek zeker voor niets geweest zou zijn. De waar-heid (waarmee ik mij in mijn nieuwe boek intensief bezighoud) is evenwel anders.

Ik moet in deze dagen sterk denken aan een onlangs overleden tante, met een dubbele naam. Die droeg ze niet, omdat ze een patrici-sche dan wel voorname vrouw was, maar omdat ze in een klooster van de augustinessen was ingetreden. Wij noemden haar tot aan haar dood tante Jeanne, maar in haar kloostergemeenschap stond ze als zuster Theresia bekend. Ze was een olijke non, progressief en zeer ruimdenkend. Op een paar maanden na is ze honderd jaar geworden. De laatste maanden voor haar overlijden vertoonde ze trekjes van

* Deze prothese heet CPAP (spreek uit: 'siepep'), wat een afkorting is van Continuous Positieve Air Pressure.

een alcoholiste: ze was dol op port, welke hart en bloedvaten versterkende drank ze vóór het slapen gaan (of slapengaan, zoals jij met jouw acribische instelling mij wellicht zou hebben verbeterd) in een op een wijnglas lijkende bierpul placht in te schenken. Hadden wij een bosje bloemen voor haar meegebracht, dan wist ze haar teleurstelling over het uitblijven van een geliefd hartversterkertje nauwelijks te maskeren. Op het laatst waren de flessen port niet meer aan te slepen, maar knikte de receptioniste van de 'Beukenhorst' (een inmiddels ontruimd landgoed te Driebergen) begrijpend, als wij haar niet zonder het nodige glasgerinkel passeerden: hetzij om onze tante volle flessen te bezorgen, hetzij om haar lege flessen in een glasbak te deponeren.

Behalve een dubbele naam droeg ze bij uitzonderlijke gelegenheden haar oude habijt, waarvan een smalle strook of voorpost tot aan haar voeten reikte. Dat ik sterk aan haar moest denken, hangt hiermee samen: elk jaar maakte ze die voorpost een stukje kleiner om er niet over te struikelen. Dat amuseerde mij, te weinig als ik erop bedacht was dat oude mensen krimpen, totdat mij hetzelfde bleek te zijn overkomen. Bij voornoemd onderzoek kwam namelijk óók aan het licht, dat ik 3 centimeter minder lang ben dan ik voorheen placht te zijn. De oorzaak daarvan ligt in het slinken van het kraakbeen tussen diverse ruggenwervels, die als zwevende hemellichamen op elkaar botsen. Zulke kosmische taferelen zullen zich ook wel in de rug van tante Jeanne hebben afgespeeld, zij het dat haar gekrompen lichaam ook met aardse kromgroei kampte. Hoe dan ook, zij moet net als ik veel pijn aan haar rug hebben gehad, ter compensatie waarvan zij (anders dan ik) in alcoholische versnaperingen haar heil zocht. Haar ware Heiland heeft zich ten langen leste over haar ontfermd; dat hoop ik, maar geloof ik toch niet helemaal.

Kortom, al mijn energie is op mijn laatste boek gericht dat ik compos mentis zal kunnen schrijven. Jouw onvermoeibaarheid zij mij een voorbeeld. Ach, we gaan niet met een onbekommerd hart het nieuwe jaar in,-veel heil en zegen zijn jou en Hans discreet toegewenst-, maar zullen ook dat wel weer overleven. "En anders maar niet," zeg ik uitsluitend sprekend voor mijzelf.

Hartelijke groet,

Gerard

Den Bosch, 10 maart 2016

Mon Rinus,

Je hebt als vanouds 'op de mijne' van 30 december vorig jaar gereageerd. Als er één is, die zich zorgen zou moeten maken over de consistentie van wat hij in de gauwigheid verzint en opschrijft, ben ik dat wel. En wat mijn gezondheid betreft, die laat weliswaar te wensen over, maar ik heb nooit zwaar aan mijn eigen gezondheidsproblemen getild. Dat laat ik graag aan de dragers van mijn kist over.

Dank voor de *Afscheidsgedichten* van onze vriend, die mij van over het graf weet te ontroeren met een vraag die ik mezelf ook vaak stel: 'Vervulde ik mijn bestemming?' Zijn taalgebruik blijft iets magisch houden; zo treft mij te midden van retorische zinswendingen 'staat' in regel 12 op blz.36, een even precies als gewoon woordje dat door een ander gebruikt geen effect zou sorteren. Louise is in dit gedicht inderdaad de grote afwezige, zoals zij dat ook vóór 1829 was. Is Lodewijk werkelijk kinderloos gestorven? Ik meen mij uit deel vier van mijn kroniek te herinneren, dat hij bij Michtilde Hogerzeil een zoon, Maurits geheten, 'won', die met een kleindochter van Da Costa is getrouwd.

Vandaag heb ik het laatste boek, ter voorbereiding van *Het filosofisch labrynt*, uit de stadsbibliotheek gehaald. Dat is een boek van Victor Lamme, *De vrije wil bestaat niet*. Je ziet, het is me gelukt geheel in Bilderdijs geest te eindigen.

Hartelijke groet,

Gerard

Den Bosch, 29 juli 2016

Mon Rinus,

Vanmorgen werd in het *Brabants Dagblad* (dat als krant geen aanrader voor bewoners van de randstad is) gerept van een TBS'er die al 25 jaar achter de tralies zit, maar, al had hij ook 'levenslang' gekregen, gebruik van een onlangs gewijzigde Europese wetsregel wenste

te maken op grond waarvan het aan de Nederlandse regering is verboden zo'n straf op te leggen en uit te laten voeren. Een kwart eeuw schijnt de maximaal toelaatbare straf te zijn, wat tot aardige straattaferelen kan leiden, wanneer straks de ene psychopaat na de andere vrijkomt. Zo'n wetsregel gaat blijkbaar met terugwerkende kracht in, wat tot nog schokkender taferelen kan leiden, wanneer hier en daar een reeds lang voltrokken doodstraf ongeldig wordt verklaard. Nu gaat het mij niet om de rechtsgang in Europa, -daar valt in termen van de doodstraf toch geen touw aan vast te knopen-, maar om wat over die TBS'er en passant werd meegedeeld: hij stamde nog uit de achterlijke tijd van de gulden en had nooit in zijn leven een i-pod aangeeraakt. Dan liep je toch wel héél erg achter. Laat ik nou zo'n ding ook nooit hebben aangeraakt, en ik meen te weten, dat jij (minder per ongeluk dan ik, maar meer principieel) dat ook nooit zult doen. Ach, Rinus, wij zijn dubbel uit de tijd geraakt, met onze liefde voor Bilderdijk en desinteresse in i-pods en 'social media' als facebook, dat ik als 'fakebook' pleeg uit te spreken (als ik er al een woord aan spendeer). Jouw magnifiek op een 'Triumph' (het woord zegt het al) getypte brief bewijst het gelijk van alle mensen die argwanend tegenover de digitale wereld staan. Het internet bespaart mij weliswaar veel zoekwerk in bibliotheken, maar ik word gek van de vele 'upgrades' die zich ongevraagd op een kleiner display in het midden van het scherm aankondigen en vaak meer dan een half uur tijd in beslag nemen, terwijl mijn computer na ongeveer 15 minuten vanzelf uitgaat. Onder dat kleinere display staat met aan- en uit flitsende letters een waarschuwing, dat ik mijn computer tijdens het proces van 'upgrading' vooral niet mag uitzetten. Gevolg: ik moet af en toe de muis bewegen om de tijd opnieuw te laten ingaan, waardoor mijn computer niet uitgaat. Ik gebruik die tussentijd om een boek te lezen, wat op Ans vervolgens een vreemde indruk maakt. Komt ze mij iets heerlijk brengen, een kopje koffie bijvoorbeeld, en ziet ze mij met de linkerhand in een boek bladeren, terwijl ik met mijn rechterhand schokkende bewegingen met de muis maak. Vraagt ze: "Wat ben je eigenlijk aan het doen?" Dan moet ik haar iets héél ingewikkelds uitleggen, wat ik probeer te vermijden. "Dat leg ik je straks wel uit," zeg ik dan maar zo neutraal mogelijk. Toen ik dat inderdaad een keer deed, bleek mij dat zij geen enkele last van 'updates' heeft, terwijl wij onze computers van hetzelfde merk tegelijk hebben aangeschaft. Daar snap ik ook al niets van. Net als ik zonder jouw uitleg niets zou heb-

ben begrepen van de uitroep: "Waar blijven de pastinaken?" Dat zou mij meer iets culinairs van Herman Blijker of Marten Toonder geleken hebben dan als zodanig verklede mensen die, trappelend van ongeduld op een of andere Festwiese, hun nieuwe outfit aan het grote publiek willen tonen.

Wat mijn gezondheid betreft,-ik ben nog nooit zo vaak in het ziekenhuis geweest als het afgelopen half jaar. Mijn hart heeft te lijden onder het hoge aantal apneus dat zelfs met de fameuze CPAP maar niet lager wil worden. Bij zijn eerste onderzoek zei de cardioloog mij, dat hij zonder foto's al kon horen dat er iets mis was met de linker-kamer of -boezem. Later bleek dat weer mee te vallen, want ik mocht aan mijn gebroken pols geopereerd worden. Stel je een zonnige dag in begin juni voor. Ans en ik hadden een e-bike aangeschaft voor korte ritjes in de buurt. We zouden er voor het eerst een tochtje op gaan maken, dwars door 'het' Bossche broek waar jullie nog op de terugweg naar het station gewandeld hebben. Fietspaden naast autowegen leken ons te druk, we zouden het kalm aan doen op een binnenweg. Nu ben ik zo'n fiets (met een middenmotor) wel gewend en dacht ik mijn nieuwe exemplaar (met een motor in het voorwiel) voldoende te kennen om onvervaard een bocht om de Zuiderplas te nemen. Zie ik ineens wandelaars voor mij opdoemen en schrik ik zo hevig, dat ik te hard in de remmen knijp en een (pot)sierlijke duikeling over het stuur maak. Zittend op het asfalt kijk ik beduusd om mij heen en, omdat ik niet overeind kon komen, snellen twee vrouwen naar me toe die mij samen met Ans naar een bankje op een heuvelig gedeelte bij de Zuiderplas brengen. Komt er vanuit het niets een man naar mij toe met een vlotte babbel, die zich als Herr Jansen of zo introduceert met een licht Duits accent en mij een 'card' in handen drukt, terwijl ik probeer mijn ogen te laten wennen aan het landschap dat ik heftig trillend (het landschap meen ik, zou Multatuli zeggen) voor mij zag. Bleek dieser Herr het alleenrecht in Duitsland te hebben voor de verkoop van zo'n 'card', waarop een knopje zat (volgens Ans geen knopje, maar een telefoonnummer) dat je maar hoefde aan te raken (volgens Ans te bellen) of er verscheen een ambulance. In Nederland overwoog hij ook zo'n 'card' uit te geven en toen hij mij een val zag maken in een voor ambulances ontoegankelijk gebied wist hij plotseling zeker, dat zijn ambitieuze plannen eveneens in Nederland gerealiseerd moesten worden. "U gelooft het niet, mijn Herr," zei hij tegen mij, "maar de kosten voor een abonnement be-

tragen ongeveer zwanzig euro pro maand. Das ist een scheinje pro jaar." Op dat ogenblik bemoeide zijn vrouw zich met de gang van zaken: "Zie je niet, dat meneer zit bij te komen op die bank, Theodoor!" zei ze tegen hem in correct Nederlands, waarvan de verwijtende toon hem niet ontging, want hij droop onmiddellijk af. Enfin, om een lang verhaal kort te maken: met een gebroken pols, naar later bleek, ben ik naar huis gefietst en nog diezelfde middag op de Spoed Eisende Hulp van het Ziekenhuis alhier beland. Daar zat ik naast een geheel in leder gehulde en regelmatig kreunende motorrijder, die vermoedde een paar ribben en een sleutelbeen te hebben gebroken. Hij had zo'n hevige pijn, dat ik tegen Ans zei: "Ik ga voor die man een glas water met paracetamollen vragen, want dit kan zo niet langer." Ik mopperde over allerlei blikjes drank, waaronder Coca-Cola en Red Bull, die je uit een automatiek recht voor mij kon trekken, terwijl nergens een glas met paracetamol te bekennen viel. "Dat zou ik maar niet doen," opperde Ans weinig bemoedigend, "want de dienstdoende artsen willen hun patiënten zo naturel mogelijk kunnen beoordelen. Pijnstillers zijn in deze fase niet toegestaan." Ze bleek gelijk te hebben, wat ik raar vond. Je laat mensen met pijn toch geen anderhalf uur wachten, totdat ze bij een arts terecht kunnen. Het is van tweeën één: of zulke mensen worden onmiddellijk doorverwezen, of hun pijn wordt gestild. Nu was het gesnik niet van de lucht, want het was zaterdagmiddag en de ene vader na de ander kwam met een zoon of dochter op zijn arm de ruimte van de Spoed Eisende Hulp binnen. Die kinderen hadden allemaal kleurrijke tenuetjes aan, horend bij de sport die ze beoefenden en snikten of krijsten al naar gelang de hevigheid van de pijn en hun eigen graad van souplesse om daarmee om te gaan. Het was hartverscheurend er getuige van te zijn. Toen ik eindelijk mocht zeggen, wat ik mankeerde, kon ik meteen door naar de röntgenafdeling voor een foto. Weer terug bij de dienstdoende arts kreeg ik te horen, dat de botjes in mijn pols allerafste gebroken waren, ze lagen pal tegenover elkaar, er hoefde geen operatie plaats te vinden: "Gaat u maar gauw naar de gipsmeester!" Nu ja, dacht ik, nog mooi dat ik niet hoeft te worden geopereerd. Maar dat bleek toch weer anders te zijn dan wij (de dienstdoende arts en ik) samen hadden gedacht, want de volgende morgen werd ik heel vroeg door de assistente van een traumachirurg gebeld met de mededeling, dat er naar aanleiding van een gebruikelijke evaluatie van de op zaterdag gegeven consulten ernstige twijfel was gerezen

aan de visie van de dienstdoende arts. Het zou weleens een gecompliceerde polsbreuk kunnen zijn, dat moest een scan maar uitwijzen. Nou, die wees dat uit, waarna ik onder hoogst bizarre omstandigheden werd geopereerd in ons ziekenhuis. Jammer dat ik daarover niet kan uitweiden, want ik 'moet' je nog meer vertellen op deze bladzijde. Onthoud maar: hart en longen werken prima en wat je niet weet, zal je niet deren.

Ik ben heel nieuwsgierig naar het resultaat van je samenwerking met Lotte Jensen. Helmers metselde zijn gedichten goed in elkaar, een bloemlezing van zijn 'gehele' gedichten met annotatie herinner ik mij niet gelezen te hebben. Jouw tip over Rudy Kousbroek, wiens *Hoger honing* ik niet ken, zal ik mij zeker ter harte nemen. Mijn 'filosofisch labyrint' gaat niet over Van Goens, maar over de onzin van wat als waarheid wordt gepresenteerd. Ik heb inmiddels al meer dan 200 bladzijdes geschreven; de helft van de hoofdstukken is klaar. Heidegger en Sartre krijgen er flink van langs. De clou van het labyrint is, dat het zoeken naar de waarheid van minder belang lijkt te zijn dan het zoeken naar de uitgang. De overwaardering van de waarheid is, geloof ik, het eigenlijke thema. Ik werk er hard en met veel plezier aan. Dat boek, *Het filosofisch labyrint*, beschouw ik als mijn laatste boek. Daarna zal ik mij zeker met mijn oude liefde Van Goens bezighouden, maar er moet zoveel werk in archieven worden gedaan, dat ik vrees daarvoor niet meer geschikt te zijn. Dit kan er nog net onder:

Hartelijke groet van ons voor jullie,

Gerard

Den Bosch, 1 maart 2017

Mon Rinus,

Alvorens Ans en ik naar Spanje gaan om er een tijdje van de zon te genieten, wil ik je graag mijn nieuwe boek toesturen. Dat zal je apart zonder een begeleidend schrijven (maar met een korte opdracht) onder ogen komen, vandaar dit briefje. Ik weet, dat je nogal een hekel aan filosofie hebt, net als ik, maar *Het filosofisch labyrint* speelt op verschillende manieren daarop in. Door een opmerking van jou

ben ik mij nog eens speciaal in Rudy Kousbroek gaan verdiepen, die een vermakelijk stuk over het 'Mannetje in de radio', alias God, heeft geschreven. Dank daarvoor, want ik heb hem met plezier gelezen. Onze wederzijdse vriend komt niet alleen in het motto voorin het boek voor, dat precies mijn eigen instelling tegenover filosofen ver-raadt, maar ook elders: hij blijft een man (en zeker geen 'mannetje') met wie men ook nu nog in dialoog kan blijven. In mijn boek over filosofie heb ik alle citaten in het Nederlands staan, zoals je merken zult, wat de leesbaarheid hopelijk ten goede komt. Dat had ik, denk ik achteraf, ook met mijn boeken over Bilderdijk moeten doen: alle Franse, Duitse en Engelse citaten gewoon in het Nederlands (en de oorspronkelijke taal eventueel achterin), met de vertaling van Latijnse citaten onderaan de bladzijde.

Ans en ik zijn nu 70 jaar (Ans is het al, ik wordt het binnenkort), we hebben onze kwalen (niet omgekeerd), maar zijn zéér gelukkige mensen. We praktiseren het oude ideaal van Bloem, 'boeken en wandelen', zonder diens financiële zorgen te hebben. Enigszins misleidend zou ik de stelling kunnen opwerpen, dat ik met hem nog in het Sint-Elisabeth Ziekenhuis te Amersfoort heb gelegen: hij kortelings voor de jaren twintig in de vorige eeuw wegens een natte pleuritis en ik zo'n dertig jaar later wegens een onvrijwillige knipbeurt van mijn amandelen. De wereld om ons heen is gekker dan ooit geworden; voor onze kinderen en kleinkinderen is dat verontrustend. Zelf trekken wij ons er weinig van aan, het trumpisme is behalve levensgevaarlijk ook vermakelijk: Greet Hofmans wordt qua aandacht in de media verre overtroffen door Steve Bannon. Ik kan me niet voorstellen, dat wat Bill Clinton bijna tot aftreden dwong, een seksueel schandaal, 'The Donald' niet in de problemen zal brengen. Zal de verwonderde blik in de ogen van zijn engelachtige jongste zoon ooit schrik verraden? Arme jongen, we zullen zien...

Ik hoop, dat jij en Hans in goede gezondheid blijven verkeren. Als steeds in afwachting van nog betere tijden,

Hartelijke groet,

Gerard

Den Bosch, 10 oktober 2017

Voor Rinus,

Van een verre vriend.

Betreft de toezending van Gerard Leliefeld, *Poe in triplo*.

De erfenis bestaat uit

1. *Verzamelde verhalen*
2. *Verzamelde gedichten (1981-2008)*
3. *Conditioes (zonder welke niet) (1993-1995) & Berichten uit Berlicum (1995-2000)*
4. *Twee paranormale verhalen*
5. *Over het leven van een zonderling genie: Mr. Willem Bilderdijk (1756-1831). In vier delen.*
6. *Bilderdijk en de Verlichting*
7. *Nabeschouwingen*
8. *Het filosofisch labyrint*
9. *Poe in triplo*
10. *Brieven aan Rinus van Hattum (2008-2017)*
11. *Terugblik op verschillende levens*

